

КОМЕНТАРІ

¹ Загальновідомо, що В.І. Вернадський, фундатор нових наук — геохімії, біо-геохімії, радіогеології, вчень про живу речовину та біосферу, здійснив також величезний внесок у розвиток мінералогії, кристалографії, геології, метеоритики, історії наук та світогляду. Вернадський створив великі наукові цінності не лише в галузі зазначених вище наук, а й в галузі ґрунтознавства. Однак лише небагатьом навіть серед спеціалістів відомо, що Вернадський від початку творчої діяльності протягом всього життя розробляв проблеми ґрунтознавства. Його ґрунтознавчі ідеї не лише зберегли актуальність, але й можуть скласти вирішальний вплив на майбутнє цієї важливої галузі знань.

Початок наукової діяльності В.І. Вернадського пов'язаний з вивченням ґрунтів. Ще з середини 80-х років позаминулого століття Вернадський як учень В.В. Докучаєва свою наукову роботу почав як учасник знаменитих докучаївських експедицій, в складі яких він дослідив ґрунти Нижегородської та Полтавської губерній. У подальшому їхня спільна наукова діяльність, а згодом і розробки Вернадським ідей Докучаєва мали велике значення для розвитку ґрунтознавства в Росії.

Найбільшою заслугою Докучаєва було виділення ним ґрунту як самостійного природно-історичного тіла. Таким само є досягнення Вернадського, який знайшов місце цьому тілу в системі сфер Землі, показав генетичний зв'язок ґрунту з іншими живими покривами планети, обґрунтувавши таким чином біосферне, загальнопланетарне значення ґрунтового покриву. Приймаючи за основу вчення Докучаєва про ґрунти, Вернадський показав, що в ґрунті під впливом живої речовини здійснюються процеси, що надають геологічному субстрату якісно нових властивостей, і ґрунт починає виконувати глобальну функцію з підтримки визначеного режиму в біосфері. Це видатне узагальнення Вернадського в галузі ґрунтознавства довгі роки до праць В.О. Ковди залишалося пока увагою дослідників.

До біогеохімії Вернадський простував значною мірою через ґрунтознавство. Ґрунт притягав увагу вченого як потужна біогеохімічна лабораторія природи.

Слід відзначити, що більшість робіт Вернадського стосовно ґрунтів були написані в Україні чи пов'язані з Україною.

Вернадський вперше в історії вивчення ґрунтів звернув увагу на специфічну геохімічну роль живої речовини в створенні ґрунтів, яка традиційно розглядалася (частково продовжує розглядатися й нині) під кутом зору біохімії та гумусоутворення. Вчений визначив ґрунт не лише як продукт взаємодії між гірськими породами та організмами, але й як систему цієї взаємодії. Він розкрив біогеохімічний механізм, що управляє функціонуванням цієї системи. В науковому плані це означало відкриття нового типу природних процесів, що здійснюються в біокостному тілі — ґрунті.

Спираючись на біогеохімічні закони, Вернадський вияснив основні напрями впливу живих організмів на ґрунт, створивши розгорнуту програму майбутніх досліджень, які, на його думку, повинні розвиватися в таких (актуальних і в наш час) напрямках, а саме: а) роль живої речовини у формуванні фізичних і хімічних властивостей ґрунту; б) роль живої речовини у формуванні ґрунтових дисперсій (останнє в наш час практично не зачеплене дослідниками); в) роль живої речовини в процесі концентрації та розсіювання хімічних елементів в ґрунті та деякі ін.

Періодом найбільш активної розробки Вернадським проблем ґрунтознавства є останні три десятиріччя його життя, які він присвятив переважно вивченню найбільшої екосистеми Землі — біосфери.

Учений показав, що, хоча ґрунтовий покрив становить вузьку зону біосфери, однак в ній відбувається важливий процес поглинання зеленими рослинами сонячної енергії на Землі. Саме в ґрунті зароджуються біологічні явища, які визначають склад та шляхи міграції хімічних елементів атмосфери, літосфери та природних вод не лише в межах згаданої вузької зони, але й поза нею.

Вернадський розвивав нові підходи стосовно визначення хімічного складу ґрунтів, що спираються на єдину логічну основу і дозволяють порівнювати в цьому відношенні ґрунт з іншими природними тілами — гірськими породами, природними водами, живою речовиною. Йому належить плідотворна ідея стосовно створення зводок кларкового (середнього) вмісту хімічних елементів у ґрунтах та інших утвореннях з біосферою включно. Розуміючи важливість цих питань для майбутнього розвитку науки, він присвятив їм ряд статей та виступів на міжнародних конгресах та різноманітних комісіях.

Істотні питання хімізму, біології та родючості ґрунту, співвідношення між живою речовиною ґрунту та середовищем, тобто питання екології в широкому сенсі Вернадський розглядав і в процесі дослідження великої кількості проблем та тем геохімії, біогеохімії, геології, радіогеології та ін. Тому ґрунтознавчі ідеї містяться і в таких його класичних працях, як «Геохимия», «Биосфера», «Химическое строение биосферы Земли и ее окружений», «Научная мысль как планетное явление»; також до циклу ґрунтознавчих праць слід віднести його праці з гідрохімії природних вод, хімізм котрих значною мірою обумовлений хімізмом ґрунтів, які ними дренуються. Вернадський підкреслював величезне значення вивчення ґрунтових розчинів через ту роль, яку вони відіграють в ґрунтоутворенні та житті рослин.

Власне ґрунтознавчі праці Вернадського — «Титан в почвах», «К вопросу о химическом составе почв», «О геохимическом анализе почв», «О почвенном анализе с точки зрения геохимии» і, нарешті, «Об участии живого вещества в создании почв», про яку буде зазначено нижче, окрім їхньої прямої вартісності, становлять великий інтерес як зразок ґрунтово-геохімічних досліджень, які торкаються явища з усіх його істотних боків, що в кожному випадку завершуються докорінним поясненням сутності явища та його походження.

Вернадський був організатором постановки перших експериментальних робіт в нашій країні і взагалі в світі з біогеохімії нижчих організмів. Він розробив методіку з вивчення впливу водоростей на розклад алюмосилікатів. У своїй основі вона застосовується і в наш час при проведенні аналогічних досліджень з іншими організмами та з'єднаннями. За його ініціативою М.Г. Холодний досліджував групу залізобактерій. За цими роботами Холодного Вернадський слідкував протягом багатьох років.

Не менше Вернадського цікавив також практичний бік ґрунтознавства, зокрема проблема обліку порівняльних якостей земель як основного та незамінного засобу виробництва в сільському господарстві. Вчений був одним з фундаторів сільськогосподарської справи в Україні в період 1918–1920 рр. Він очолив створений 1 листопада 1918 р. Сільськогосподарський вчений (а згодом — науковий) комітет України, а з 1919 р. був його членом.

Отже, Вернадський зробив внесок непересічної цінності в розвиток ґрунтознавства. Використання ідей Вернадського, його гіпотез, сприйняття стилю його роботи в цій галузі може бути ефективним також і для вирішення теорії сучасного ґрунтознавства і для практичних завдань сільського та лісового господарства. Подальший прогрес ґрунтознавства як фундаментальної науки, без сумніву, пов'язаний також і з ідеями Вернадського, що містяться в його роботі «Об участии живого вещества в создании почв».

У цій праці Вернадський стисло намічає основні напрями впливу живих організмів на процеси ґрунтоутворення, які були ним виявлені під час написання книги та

проведення експериментальних досліджень стосовно живої речовини в період перебування в Україні в 1917–1919 рр. Він аналізує численні функції живих організмів у створенні ґрунтів і репрезентує розгорнуту програму досліджень. Тут вперше дано визначення живої речовини як сукупності організмів, зведене до їхньої маси, хімічного складу та енергії, що в них міститься, обґрунтований принцип хімічного аналізу складу живої речовини, який Вернадський порівнює з іншими масами, які беруть участь в геологічних процесах, — водою, повітрям, мінералами та гірськими породами. В цій роботі запропоноване не тільки перше, але й найбільш розгорнуте визначення живої речовини.

У наступних своїх працях Вернадський уточнює, доповнює і розвиває окремі сторони викладеної в даній роботі концепції живої речовини. (Див.: *Биосфера*. — М., 1968. — С. 71, 82, 89, 127, 140; *Живое вещество*. — М., 1978; *Химическое строение биосферы Земли и ее окружения*. — М., 1978. — С. 51, 72, 101, 216, 271).

Ідеї, викладені Вернадським в цій роботі, значно випередили свій час. Чимало думок, виголошених тут, набули нині ще більшої актуальності у зв'язку з сучасними проблемами екології.

Важливим є те, що ця робота написана в той час, коли у вітчизняному та зарубіжному ґрунтознавстві відбулася переорієнтація в бік переважно геологічного напрямку, а вплив живих організмів на ґрунтоутворення лише констатувався в загальній формі. При цьому судження відносно ролі живих організмів в утворенні ґрунтів оберталися навколо консервативної субстанції ґрунту — гумусу, походження якого ще з часів Ліннея та Ломоносова пов'язують з продуктами розкладу організмів рослинного та тваринного походження, які відмерли. І навіть після робіт Докучаєва роль організмів в процесі утворення ґрунтів продовжувала розглядатися однобічно, головне як поставника матеріалу для утворення ґрунтового гумусу. Механізм цього явища не розглядався взагалі.

У роботі «Об участии живого вещества в создании почв» Вернадський вперше за всю багатовікову історію вивчення ґрунтів звернув увагу на геохімічну роль живої речовини в ґрунті. Згідно з цією думкою Вернадського, тваринне та рослинне життя пов'язані між собою обмінними процесами через геохімічну функцію живої речовини. Осмислення Вернадським цього явища привело його до створення уявлення про живу речовину як про сукупність живих організмів — носіїв визначеної кількості хімічних елементів і пов'язаної з ними енергії. Проникнення живої речовини в природне середовище є її невід'ємною якістю поруч з такими характеристиками, як маса, хімічний склад і енергія, що в ній міститься. На основі кругообігу речовин, що постійно відновлюються, формується якісно нове явище — біосфера. Зюсс називав біосферою область знаходження живої матерії. Вернадський вніс в це статичне уявлення Зюсса елементи динаміки, об'єктивної кількісної міри. Він розкрив механізм формування біосфери. Ґрунт розглядався Вернадським як складова біосфери, її продукт та підсистема. Ґрунт, таким чином, отримує біосферне висвітлення. Практично неможливо переоцінити значення цього узагальнення Вернадського для сучасної екології.

Отже, понад 90 років тому вчений першим підняв питання про необхідність вивчення утворення ґрунтів як потужного геохімічного механізму нашої планети. Тільки в 70-х роках ХХ ст. працями В.О. Ковди (*Биогеохимические циклы в природе и их нарушение человеком*. — М., 1975; *Почвенный покров как компонент биосферы*. — М., 1973, та ін.) вивчення біогеохімічних циклів та їхньої ролі в екології піднято на рівень найважливіших завдань науки, і лише в останнє десятиріччя утвердилася ідея про те, що з біогеохімічною циклічністю речовин пов'язана фундаментальна властивість ґрунту — родючість та саморепродукція. Висунута вперше в роботі «Об участии живого вещества

в створенні почв» ідея органогенного парагенезису хімічних елементів та його переваги у порівнянні з іншими типами парагенезису, встановлена Вернадським раніше, має особливо велике значення в зв'язку з екологічними проблемами, що стосуються ґрунтів та біосфери в цілому.

Хоча деякі сторони явища спільного знаходження хімічних елементів в живій речовині частково використовуються в ряді наукових дисциплін (геохімія ландшафту, геохімічна екологія, біогеохімічні методи пошуків корисних копалин), ідея органогенного парагенезису ще чекає на наукове осмислення, розвиток та практичне використання.

Велике значення мають також примітки власне автора до роботи «Об участии живого вещества в создании почв» як особливий вид наукової творчості Вернадського.

² За способом використання джерела вуглецю організми діляться на гетеротрофів і автотрофів. До гетеротрофів відносять види, які використовують вуглець органічного походження. До автотрофів — види, що використовують вуглець мінеральних сполук, зокрема CO_2 . За джерелом енергії, яку використовують організми, згідно з сучасними визначеннями, вони діляться на фототрофів (котрі використовують енергію Сонця) і хемотрофів (котрі використовують енергію хімічного окислення).

³ Тепер вважається доведеною роль мікроорганізмів у створенні ґрунтів. Ґрунтоутворювальний процес розпочався з моменту появи живих організмів на поверхні земної кори. Мікроорганізми є тими організмами, які, в першу чергу, колонізують гірську породу, даючи тим самим початок ґрунтоутворювальному процесу. Значення перших мікроорганізмів у ґрунтоутворювальному процесі полягає в тому, що вони готують умови для живлення інших організмів, у тому числі і для вищих рослин.

⁴ Основу ґрунтового метаболізму складають ензиматичні реакції, які відбуваються як в окремих ґрунтових організмах, так і в ґрунтовому середовищі в цілому. Завдяки цим процесам відбувається розкладання пороодоутворюючих мінералів та утворення гумусу. У результаті ензиматичних процесів, що відбуваються в клітинах мікроорганізмів, в ґрунт надходить зв'язаний азот, а екзоензими розкладають органічну речовину, що надходить у ґрунт. Ґрунти, позбавлені джерела ензимів, втрачають свою родючість і перетворюються на безживну породу.

⁵ Припущення В.І. Вернадського про геохімічне значення виду підтверджено дослідженнями створеної ним біогеохімічної лабораторії, а також більш пізніми роботами інших авторів, згідно з якими хімічний склад живої речовини і його накопичувальні по відношенню до різних елементів функції визначаються видовою приналежністю організмів і хімічним складом їхнього середовища проживання. Це положення має визначальне значення для обґрунтування біогеохімічних методів пошуку родовищ, а в екології — для встановлення геохімічних ендемій.

⁶ Мається на увазі руйнування мінеральної частини ґрунту і збільшення дисперсності продуктів вивітрювання під впливом різних груп живих організмів.

⁷ Поставлене В.І. Вернадським питання про хімічний склад живої речовини ґрунту в багатьох відношеннях залишається невирішеним і в наш час. Це пояснюється складністю виділення деяких груп організмів з ґрунту і сильною залежністю їхнього хімічного складу від хімізму середовища проживання. Значно повніше вивчено живу речовину ґрунту щодо хімічного складу його метаболітів.

⁸ В.І. Вернадський правильно визначає хімічну природу гумусу як вуглеводневої речовини, але він користувався нині застарілим поясненням механізму його утворення. Гумусова речовина ґрунту являє собою аморфну органічну сполуку, що утворилася в процесі мікробіологічного та фізико-хімічного перетворення органічних речовин рослинного і тваринного походження. Цей процес називається гуміфікацією.

За даними рентгенівського, електронно-мікроскопічного, хроматографічного і спектроскопічного вивчення, ґрунтовий гумус являє собою суміш гумінових, ульмінових, фульватних і гимато-меланових кислот, а також ульмінів і гумінів. Всі ці сполуки представлені комплексом ароматичних кілець, що виникли в результаті конденсації похідних фенолу і таких сполук, як цукор, амінокислоти і білок.

⁹ Згадуване В.І. Вернадським методичне упущення щодо відбору ґрунтових зразків було усунуто в 30-х роках академіком АН УРСР П.С. Погребняком, який включив у хімічний аналіз верхній 3-сантиметровий шар ґрунту. У результаті виявилось, що цей шар є місцем біологічної акумуляції (іноді значної) вуглецю, азоту, фосфору і елементів мінерального живлення рослин, які зазвичай виносяться з інших горизонтів. Це має велике значення для пояснення ґрунтоутворення й родючості ґрунту.

¹⁰ Деякі теоретичні уявлення В.І. Вернадського щодо ролі живої речовини у формуванні дисперсності ґрунтів були експериментально підтверджені П.П. Рожевим (1931), Б.Б. Полиновим, М.А. Глазовською (1940–1950) та ін.

¹¹ Це спостереження та узагальнення В.І. Вернадського становить особливий інтерес. Зв'язність ґрунтового субстрату забезпечується нижчими організмами та їх виділеннями, склеювальними механічними частинками. Значну роль у цьому відіграють гіфи грибів, ризоїди мохів та лишайників, а також колонії мікробів. Поряд з ними в якості цементуючого субстрату виступають продукти їх розкладу, зокрема гумус, вплив якого починає позначатися більш-менш помітно лише в кількостях більше 0,5% ваги ґрунту.

¹² Лише останнім часом, завдяки розвитку обчислювальної техніки і отримання надійних термодинамічних констант рівноваги, ґрунтознавці підійшли до вивчення цього явища на кількісному рівні. Основний метод — дослідження системи карбонатної рівноваги, компонентами якої є CO_2 ґрунтового повітря, вуглекислота ґрунтового розчину і її похідні.

¹³ Сучасний вміст кисню в атмосфері корелює з порядком чисельного значення маси фотосинтезуючих рослин, але поява вільного кисню в атмосфері Землі пов'язана також з іншими процесами, що відбуваються на її поверхні. До них, крім фотосинтезу, відноситься фотодисоціація водних парів у верхніх шарах атмосфери. Аналіз швидкості звільнення кисню в процесі дисоціації водних парів дозволяє припустити, що протягом всієї історії Землі цим шляхом могло бути утворено лише близько 1 тис. т кисню (за умови, що швидкість цього процесу завжди була постійною). Беручи до уваги кількість вуглецю, пов'язаного за цей період в живих і мертвих тканинах організмів та накопиченого в покладах кам'яного вугілля, нафти і в осадових породах, можна розрахувати, що в процесі фотосинтезу за цей час було звільнено в атмосферу близько $13 \cdot 10^{15}$ т кисню.

¹⁴ Поняття про парагенезис хімічних елементів у земній корі Вернадський ввів у науку в 1909 р. В даний час вивчення парагенних асоціацій елементів є основним завданням геохімії. Явище організованого парагенезису Вернадський зазначає і обґрунтовує вперше в даній роботі. Припущення Вернадського про широкий спектр хімічних елементів, що входять до складу живої речовини, пізніше було підтверджено експериментальними роботами Вернадського та інших дослідників. З удосконаленням методики хімічного аналізу кількість елементів, які виявляються в живій речовині, постійно розширюється. В даний час доведено, що до складу живої речовини входять практично всі елементи таблиці Менделєєва.

В якості початкового етапу досліджень з живої речовини Вернадський ставив завдання визначити її середній хімічний склад, за аналогією з тим, як це зробив

Ф.У. Кларк в 1889 р. для земної кори. Про це свідчать опубліковані в даній книзі матеріали, а також видані праці Вернадського.

Розпочата Вернадським ще в 1919 р. робота з визначення кларкових (середніх) величин хімічних елементів у живій речовині була завершена тільки в 1954 р. А.П. Виноградовим. Справедливо було б називати це зведення ім'ям Вернадського–Виноградова.

¹⁵ Можна думати, що тут В.І. Вернадський використовував роботи Г.М. Висоцького, який в 1901 р. сформулював гіпотезу еолового походження солей у степах (імпульверизація), а також П.С. Коссовіча (1913), який вніс у ґрунтознавство геохімічні подання ідей про кругообіг хлору і сірки на земній кулі. Однак детальним вивченням хімічного складу повітря та атмосферних опадів почали займатися лише в післявоєнний час, коли сформувалася нова галузь геохімії — аерохімія.

¹⁶ Дана робота В.І. Вернадського належить до початку формування його уявлень про кругообіг речовини в біосфері і в земній корі. Хоча ця робота залишилася на підготовчій стадії і становить початкову чернетку, читання тексту створює доволі цілісне уявлення про підхід Вернадського до однієї з центральних проблем геохімії — характеру і особливостей хімічних реакцій в біосфері, її хімічної рівноваги. В цій роботі вчений прагнув систематизувати своє розуміння концентрування та розсіювання, руху хімічних елементів. Становлять великий інтерес його думки про геохімічні кругові процеси першого і другого порядків, про їхню енергію, прояву властивостей хімічних елементів в процесах їхньої концентрації, а також виявлення Вернадським специфічних особливостей реакцій в різних сферах земної кори. Таким чином, перед нами один з перших матеріалів роботи над величезним синтезом, що призвів до створення класичної книги «Очерки геохимии». Звичайно, цей текст не можна розглядати як закінчений твір Вернадського (відомо, як строго він ставився до кінцевого відпрацювання своїх робіт при підготовці до публікації), а як матеріал, що не лише включає ряд нових невідомих цікавих ідей, але й дозволяє відслідкувати хід роботи власне автора, проникнути в його творчу лабораторію.

¹⁷ Пропонована нотатка В.І. Вернадського є записами думок та ідей вченого, зроблених ним у 1916 р. в Шишаках (Полтавська губ.), коли він приступив до роботи над фундаментальною монографією про живу речовину, приводячи в систему і розвиваючи свої багаторічні роздуми над біогеохімічними проблемами. Обдумуючи план, структуру, коло питань майбутньої книги, Вернадський попередньо намітив її можливі розділи, порядок викладу матеріалу. В одному випадку — це логічний розвиток ідей, в іншому — потік свідомості. Ці нотатки становлять інтерес з точки зору спостереження над зародженням та розвитком ідей, вони розширюють наше уявлення про думки Вернадського стосовно згущення, розсіювання та однорідності живої речовини, впливу людини на геохімічну історію елементів та автотрофності людства тощо.

¹⁸ Під згущенням життя В.І. Вернадський розуміє сукупність видів рослин та тварин, що мають визначену масу, хімічний склад та енергію. В цьому значенні згущення життя є синонімом живої речовини. Однак, на відміну від неї, згадані згущення створюють не всі види, а лише ті з них, які, дякуючи своїй масі (насамперед) чи властивостям (наприклад, концентрувати хімічні елементи), мають значення з геохімічної точки зору. Ідеї, що містяться в даному розділі, були розвинуті вченим в ряді його праць — «Живое вещество» (М., 1978. — С. 68, 72, 86); «Геохимические циклы стущенной жизни и живых пленок гидросферы. Очерк второй. Область жизни» (Избр. соч. — М., 1960. — Т. 5. — С. 89).

¹⁹ Ідея про вплив людини на геохімічну історію елементів отримала розвиток при розробці Вернадським схем кругообігу вуглецю та азоту, відомих в науці, як схеми Вернадського (Избр. соч. — М., 1954. — Т. 1. — С. 221).

²⁰ Майже всі думки, викладені В.І. Вернадським в записках цього розділу, були розвинуті в різних розділах його праць — «Бiosфера» (М., 1967), «Живое вещество» (М., 1978). Виняток складає думка про розсіювання життя в небесний (космічний) протір, що в подальшому не знайшла розвитку в працях вченого.

²¹ Проблемі автотрофності В.І. Вернадський присвятив окрему роботу «Об автотрофности человечества» (Биогеохимические очерки. — М.; Л., 1940. — С. 47–57).

²² У тексті рукопису В.І. Вернадський написав «кружка», однак на звороті документа є уточнення — «общества или кружка». За цією програмою було створене Полтавське наукове товариство.

²³ Статут Полтавського товариства любителів природи був схвалений на засіданні товариства 18 березня 1918 р. і затверджений на загальних зборах 20 квітня 1918 р. (Див.: ПКМ, спр. П.О1–9, арк. 34, 53)

В основу статуту покладені завдання, викладені В.І. Вернадським у програмі товариства, опубл. в цьому виданні. (Див.: ПКМ, спр. П.О1–9, арк. 36, 36 зв.)

²⁴ Полтавське товариство любителів природи засновано в березні 1918 р. при Полтавському народному природничо-історичному музеї (тепер Полтавський краєзнавчий музей) за ініціативою В.І. Вернадського. У листі до М.П. Василенка (від 4/17.04.1918) В.І. Вернадський писав: «... Теперь удалось создать Полтавское общество любителей природы, и оно, по-видимому, хорошо пойдет и явится хорошим и живым центром культурной жизни...» (Див.: В.И. Вернадский — Н.П. Василенко // Из эпистолярного наследия В.И. Вернадского. — К., 1991. — С. 7. — Укл.). В.І. Вернадського було обрано головою правління товариства. (Див.: НА ПКМ, од. зб. П.О 1–9, арк. 35)

У 1918 р. відбулося чотири зібрання членів товариства — 18 березня, 20 квітня, 18 та 26 травня. (Див.: НА ПКМ, од. зб. П.О 1–9, арк. 33–35, 53)

Після від'їзду В.І. Вернадського до Києва (30 травня 1918 р.) Полтавське товариство любителів природи припинило свою діяльність. Один із кореспондентів В.І. Вернадського писав йому 19 серпня 1918 р.: «Общественная жизнь в Полтаве сильно поблекла и замерла... Общество любителей природы тоже без тебя ни единого раза не собиралось. Боюсь, что без тебя оно окажется совершенно не дееспособно». Про це ж повідомляли В.І. Вернадського і з Полтавського музею: «... С Вашего отъезда ни одного заседания, ни одной экскурсии, даже ни одного члена правления в стенах музея?». (Див.: *Сытник К.М., Стойко С.М., Апанович Е.М.* В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — Изд. 2-е. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 37)

У березні 1919 р. була зроблена спроба відновити роботу товариства. (Див.: НА ПКМ, од. зб. П.О 1–9, арк. 7)

30 березня 1919 р. відбулося засідання товариства, на якому були присутні одинадцять членів. (Див.: НА ПКМ. — Од. зб. П.О 1–9, арк. 8)

Відомостей про подальшу долю Полтавського товариства любителів природи музей не має, хоча багато його членів продовжили діяльність в Українському науковому товаристві дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині при ВУАН, яке виникло в 1917 р. як комітет охорони пам'яток і діяло до кінця 20-х років, до початку репресій проти української наукової інтелігенції. (Див.: Записки Українського наукового товариства дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. 7–10; *Бабенко Л.Л.* Історико-краєзнавчі дослідження в діяльності Полтавського краєзнавчого товариства // Краєзнавство Полтавщини. — Полтава, 1991. — Вип. 1. — С. 8–10). В комплекс документів про роботу Полтавського товариства любителів природи входять: крім вказаного рукопису В.І. Вернадського, протоколи засідань, списки членів, запрошення, листи, інші документи.

(Див.: *Кигим С.Л.* З історії Полтавського товариства любителів природи (1918–1919) // Документи з історії Центрального Пролетарського Музею Полтавщини: Збірн. док. / Упоряд. Супруненко О.Б. — Полтава, 1993. — С. 9–12)

²⁵ Довідка В.І. Вернадського про Полтавський державний музей ім. В.Г. Короленка (сучасний Полтавський краєзнавчий музей) була надіслана до Всеукраїнського археологічного комітету при Всеукраїнській академії наук.

Одночасно, з метою врятування Полтавського музею, В.І. Вернадський звернувся до Неодмінного секретаря ВУАН і свого близького приятеля А.Ю. Кримського (лист від 22.03.1926). (Див.: *Сытник К.М., Стойко С.М., Апанович Е.М.* В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — Изд. 2-е. — К.: Наук. думка, 1966. — С. 307)

Долею Полтавського музею В.І. Вернадський цікавився і в листі до М.П. Василенка від 6.04.1926 р.: «Я писал Крымскому о судьбе Полтавского музея, который душат. Надо бы его связать с Укрглавукой, а не с тем довольно варварским учреждением, с которым он связан. Ведь это драгоценный научный очаг и не только с украинской или русской, но и с общей точки зрения». (Див.: В.И. Вернадский — Н.П. Василенко // Из эпистолярного наследия В.И. Вернадского. — К., 1991. — С. 20)

²⁶ Ім'я В.І. Вернадського довгий час ніяк не пов'язувалося з історією дослідження такої визначної пам'ятки археології кам'яної доби, як Гінцівська стоянка, котра датується в межах 15–13 тис. років тому і розташована на правому березі р. Удай між селами Гінці та Духове (за сучасним адміністративним поділом — Лубенський район Полтавської області). Її відкриттям було започатковане наукове вивчення доби палеоліту не тільки на території України, а й усієї Східної Європи.

Увага В.І. Вернадського до археології в цілому та конкретно до Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки зовсім не була випадковою: перші польові геологічні та ґрунтознавчі дослідження В.І. Вернадського супроводжувались обстеженнями місцевості також і в археологічному аспекті. Стаття довгий час не публікувалася, її перше оприлюднення відбулося в 2008 р. у збірнику “В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія” в серії “Постагі аграрної та біологічної науки Полтавщини: факти, документи, бібліографія”, укладачі В.М. Самородов, С.Л. Кигим, наук. ред. К.М. Ситник (Полтава, 2008, с. 108–143), а сам В.І. Вернадський вважав її втраченою. В літературі після публікації О.М. Апанович усталилася думка, що В.І. Вернадський вперше брав участь в розкопках в 1891 р. й провів їх разом із лубенською поміщицею та меценаткою К.М. Скаржинською (*Апанович Е.М.* Академик В.И. Вернадский на Полтавщине // Первая Всесоюзн. науч. конф. по историческому краеведению / Тез. докл. и сообщ. (Полтава, октябрь 1987) — К., 1987. — С. 264–265; *Апанович О.М.* Перший президент // Наука і культура. Україна: Щорічник. — К.: Т-во «Знання», 1988. — Вип. 22. — С. 70).

Як відомо, впродовж 1888–1894 рр. В.І. Вернадський (1890 р. — приват-доцент кафедри мінералогії Московського університету) був учасником експедицій В.В. Докучаєва, спрямованих на вивчення ґрунтів Полтавської губернії (*Кигим С.Л.* В.В. Докучаев, В.И. Вернадский та Полтавщина // Полтавський краєзнавчий музей: сторінки історії та колекції. Зб. наук. праць. — Полтава, 1991. — С. 5–20). Однак присутність самого Вернадського в Гінцях під час розкопок, влаштованих К.М. Скаржинською, видається малоймовірною з огляду на добре описані в літературі маршрути його експедицій, відсутність згадок у документах, у тому числі власне В.І. Вернадського та К.М. Скаржинської, часи проведення розкопок (К.М. Скаржинська проводила розкопки навесні, тоді як В.І. Вернадський приїздив до Полтавської губернії на експедиційні вакації влітку) тощо (див. аргументацію детальніше: *Гавриленко І., Кигим С.* Участь В.І. Вернадського в дослідженнях Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки // В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. — Полтава, 2008. — С. 125–143. — *Укл.*).

Наступним за хронологією є ймовірне відвідання Гінців московським геологом улітку 1901 р. Тоді, згідно із завданням Полтавського губернського земства, він вивчав будову Висачківського пагорба на Лубенщині — цікавої геологічної пам'ятки, що знаходиться в річковій долині поблизу місця злиття річок Удаю, Сули і Сулиці. Як припускає С.Л. Кигим, скориставшись нагодою, В.І. Вернадський обстежив разом і широковідому у фахових колах палеолітичну стоянку, науковий потенціал котрої залишався розкритим далеко не повністю (*Кигим С.Л.* В.В. Докучаєв, В.І. Вернадський та Полтавщина — С. 5–20).

Наголосимо на тій обставині, що на початку ХХ ст., крім Гінців, які розкопувалися, починаючи з 1871 р., різними дослідниками-аматорами, зі значними перервами в часі й безсистемно, з охопленням загалом невеликої площі, в Україні палеоліт фактично був репрезентований лише матеріалами Кирилівської стоянки в Києві, відкритої в 1883 р. В.В. Хвойкою. Остання впродовж 1884–1900 рр. була досліджена вченим досить повно, завдяки чому вдалося поставити і частково розв'язати низку питань стосовно життя людини в природних умовах пізнього плейстоцену. В.І. Вернадський цікавився результатами розкопок Кирилівської стоянки, а тим більше — Гінців, розташованих на Полтавщині, з якою вченого пов'язували не тільки професійні, але й родинні відносини, тож відвідував він губернію та її адміністративний центр досить часто. Це був не тільки інтерес широко ерудованої людини до останніх наукових подій, він (цей інтерес) носив і професійний характер. Зокрема, геологічне обстеження Гінців на початку 1870-х років, а саме виявлення там двох горизонтів морени, відділених один від одного шаром лесу, відіграло велику роль у формуванні льодовикової теорії, надавши докази неодноразовості зледенінь у Східній Європі.

Припущення про відвідання Гінців В.І. Вернадським у 1901 р. ґрунтується на його власних спогадах, записаних у серпні 1937 р., коли він згадував про Полтавський музей під час перебування в Полтаві з кінця 1917 до літа 1918 р.: «Я вновь, как и в прежние годы, тесно связался с музеем, который быстро разрастался. Музей Скаржинской вошел в него, увеличился персонал, штатные места (Зарецкий, Щербаковский, Гавриленко). Работала молодежь... Интересовали вопросы, связанные с ископаемыми почвами. Точно место наших поездок не помню. [Один из] местных хлеборобов, по фамилии как будто Клименко (у меня записано), владелец имения, где находятся Гонцы, подарил музею участок земли, чтобы сохранить эту палеолитическую стоянку. Он произвел новые раскопки, и я сделал с ним и с Олеховским двухдневную, кажется, поездку в Лубны и в Гонцы... В Лубнах я смотрел моренные отложения (две морены), в Гонцах раскопки чрезвычайно интересные. Для меня ясно, что мамонтовые бивни и кости были искусственно собраны человеком. Мне помнится, что описание этого разреза было мной оставлено в Полтавском музее» (Цит. за: Вернадский В.И. Дневники, 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — С. 230–231).

Однак у спогадах є деякі хронологічні протиріччя. Так, І.А. Зарецький у 1915 р. виїхав до Оренбурга, де надалі й проживав, М.О. Олеховський, перший завідувач Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, на якого В.І. Вернадський прямо вказує як на свого супутника по обстеженню Гінців, помер у грудні 1909 р. Вернадський називає прізвище Клименка, яке насправді — Климов, що був залучений до організації розкопок у Гінцях В.М. Щербаковським в 1915 р. Вочевидь, в пам'яті Володимира Івановича бул поєднані різні епізоди відвідання Гінців — до 1909 р. разом з М.О. Олеховським, у 1915 р. та, можливо, в 1918 р. В усякому разі, припущення про відвідування вченим Гінців улітку 1901 р. потребує додаткового документального підкріплення.

Упевнено можна стверджувати про огляд палеолітичної стоянки та її околиць В.І. Вернадським тільки в 1915 р. — під час роботи експедиції завідувача Археоло-

гічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства В.М. Щербаківського. Безпосереднім поштовхом до продовження польових досліджень Гінців стала пропозиція нового власника цих земель Л.П. Климова, зятя К.М. Скаржинської, члена Полтавської губернської земської управи, поглибити вивчення стародавнього поселення для поповнення музейного зібрання. Управа погодилася, і в червні–липні 1911 р. В.М. Щербаківським були проведені підготовчі розкопки. Розгорнуті ним дослідження стали першими масштабними та планомірними розкопками Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки. Ці роботи здійснювалися також у польові сезони 1915, 1916 та 1919 рр. Загалом вдалося розкрити 80 м². Для огляду пам'ятки та наукових консультацій керівник експедиції запросив відомих археологів і представників природничих та гуманітарних наук. Група В.М. Щербаківського була добре оснащена технічними засобами й картографічними матеріалами. Це дозволило скласти план місцевості, суттєво уточнити геологічний розріз у районі пам'ятки, зроблений раніше К.М. Феофілактовим (*Гавриленко І.М.* Вадим Щербаківський та дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки // Кам'яна доба України. — К: Шлях, 2003. — Вип. 4. — С. 53–81).

Окремі моменти підготовки до досліджень висвітлені учасником розкопок В.О. Городцовим. Він писав, що, вирішивши за наслідками першого сезону робіт розширити їхній масштаб, Полтавське земство в березні 1915 р. спеціально розглянуло на одному із своїх засідань питання організаційного забезпечення наступної експедиції. В якості експертів на це зібрання були запрошені директор Київського музею старовини і мистецтва М.Ф. Біляшівський та хранитель доісторичного відділу Російського історичного музею В.О. Городцов. Тоді ж було вирішено запропонувати взяти участь у безпосередньому вивченні пам'ятки академіку В.І. Вернадському як геологу та В.О. Городцову як кваліфікованому археологу-первіснику (*Городцов В.А.* Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. отд. археологии РАНИОН. — М., 1926. — Вып. I. — С. 5–40).

Крім В.І. Вернадського і В.О. Городцова, В.М. Щербаківський в 1915 р. залучив інших знаних фахівців: археолога й антрополога Л.Є. Чикаленка, геологів Г.Ф. Мірчинка, академіка О.П. Павлова, палеонтолога М.В. Павлову (*Яковлева Л.А.* Основні етапи досліджень поселень з житлами та іншими конструкціями з кісток мамонта басейну Дніпра (до 130-річчя розкопок Гінців) // Кам'яна доба України. — К.: Шлях, 2003. — Вип. 4. — С. 18–42).

У 1915 р. В.М. Щербаківський листувався з В.І. Вернадським, який мав зробити професійний геологічний опис стоянки, надавши необхідну додаткову інформацію щодо стратиграфії (збереглися листи з Гінців, датовані 8 та 14 червня 1915 р.).

Так, В.М. Щербаківський у листі від 8 червня пише В.І. Вернадському: «Составляя начисто план раскопанного мною места, я убедился, что некоторые цифры, как, например, глубина залегания костей под поверхностью почвы, несколько колеблются. Толщина костного слоя колеблется от 0,90 метра до 0,40 м, а высота почвы над подошвой костного слоя колеблется от 2,30 метр[а] до 2,95 метра. Значит я указал Вам прошлый раз лишь верхний предел подошвы. Теперь я проверил еще раз эти высоты и сделал измерения как раз в том месте, где Вы интересовались кротовинами в западной стене отложения, <обозначенной> на плане линией АВ. Тут высота почвы над нижним уровнем костей оказалась на 2,70 метра. Эту цифру я и прошу считать наиболее достоверной. При сем прилагаю план раскопок в таком виде, в каком Вы его застали во время второго приезда» [АРАН, ф. 518, оп.1, спр. 332, арк. 25]. До наступного листа були додані 4 фотографії з такими підписами: «Яма под костями мамонта. Сдвиг осадочных слоев», «Выемка образца из Сорочьей балки», «Глубокая яма в западной стороне раскопа», «Яма под костями мамонта со сдвигом» (АРАН, ф. 518, оп. 1, спр. 332, арк. 34).

Розкопки почалися ще навесні, про що вказує В.О. Городцов, який брав участь у вже розгорнутих дослідженнях пам'ятки з 5 по 15 травня (*Городцов В.А. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. отд. археологии РАНИОН. — М., 1926. — Вып. I. — С. 5–40*).

Інформація про розкопки 1914–1915 рр. була виголошена В.М. Щербаківським у вигляді реферату 23 січня 1919 р. на засіданні Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині і, за рішенням його членів, оприлюднена в першому випуску журналу товариства. На жаль, на момент написання власної статті про стоянку В.М. Щербаківський не отримав висновків В.І. Вернадського та інших геологів, що мали охарактеризувати стратиграфію пам'ятки, і змушений був спиратися на «власні виміри та міркування». Частина стратиграфічних розрізів, проаналізована в рукописі В.І. Вернадського, за нашим аналізом, залишилася поза увагою В.М. Щербаківського. (*Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Вип. I. — Полтава, 1919. — С. 61–78*). Не був знайомий В.М. Щербаківський з геолого-стратиграфічними спостереженнями і висновками фахівців, запрошених на розкопки Гінців, і на момент написання статті німецькою мовою, надрукованої у журналі віденського Інституту досліджень льодовикового періоду (*Scerbakiwskij V. Eine paläolithische Station in Honci (Ukraine) // Die Eiszeit. — Leipzig, 1926. — Band III., H. 2. — S. 100–116*). Цю публікацію вчений готував, перебуваючи в еміграції (у березні 1922 р. він виїхав із радянської України до Праги). Думки О.П. Павлова та Г.Ф. Мірчинка були опубліковані в узагальнюючих працях цих учених уже в 1930-х рр. (*Громов В.И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит) // Труды Ин-та геологич. наук. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — Вып. 64. — 521 с.*).

Останньою датою можливого відвідування Гінців В.І. Вернадським називається 1918 р. (Документи з історії Центрального Пролетарського Музею Полтавщини: Збірн. док. / Упоряд. Супруненко О.Б. — Полтава, 1993. — С. 181). У листі до І.Г. Підоплічка від 20.01.1939 р. Вернадський пише: “Многоуважаемый Иван Григорьевич! Не можете ли Вы сообщить мне, кто состоит во главе Полтавского Музея и точный адрес музея? Там хранится моя рукопись, нигде не напечатанная, моего исследования Гонцов в бытность мою на Украине, мне кажется, в 1918 или 1919 годах. Мне помнится, что я был тогда там с владельцем Гонцов, если не ошибаюсь по фамилии Клименко, который выделил четыре десятины, как тогда государственную собственность. Я тогда пришел к заключениям, которые тогда были новы и которые, мне кажется, судя по Вашим статьям в «Природе», могут иметь интерес и сейчас. Мне кажется, в той же рукописи я указываю основания, которые заставляют меня считать киевского палеолитического человека за нарушенное местонахождение. Кости находятся не на месте. Я хотел бы снять копию этой рукописи, а может быть ее следовало бы издать. Очень интересуюсь этим вопросом, я считаю что археологи не используют сейчас количественного определения времени костей, которое может быть определено химически. Сейчас эта работа (по фтору) производится в нашей лаборатории. Если бы Вы могли передать нам материал по Гонцам, я думаю, что мы могли бы получить в сотнях или десятках тысяч лет точное число, если взять кости разных животных. Для киевского местонахождения это определение тоже могло бы быть верным. Сейчас, конечно, здесь есть спорные вопросы, но они выясняются во время работы. Вы мне не присылаете Ваших работ, и я не знаю все ли они мне известны” (Фонд Полтавського краєзнавчого музею, Інв. № ПКМ.66681, Д.8966).

У 1935 р. розкопки Гінцівського пізньопалеолітичного поселення продовжив І.Ф. Левицький (експедиція Інституту історії матеріальної культури АН УРСР та

Державного історичного музею, м. Москва) за участю І.Г. Підоплічка та О.Я. Брюсова. Загалом було досліджено 480 м² площі пам'ятки (з частковим, на площі близько 50 м², покриттям розкопів Р.І. Гельвіга і В.М. Щербаківського). Учасники робіт О.Я. Брюсов та І.Г. Підоплічка доповіли про них у грудні 1935 р. на пленумі Комісії з вивчення викопної людини радянської секції INQWA. В 1936 р. вийшла стаття І.Г. Підоплічка, присвячена фауні Гінцівської стоянки. Можливо це й спонукало В.І. Вернадського повернутися до неопублікованої статті і спробувати розшукати її. Однак стаття І.Ф. Левицького з ґрунтовним викладенням результатів розкопок вийшла друком вже після смерті В.І. Вернадського, тільки в 1947 р. (*Левицький І.Ф.* Гонцівська палеолітична стоянка (За даними досліджень 1935 р.) // Палеоліт і неоліт України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1947. — Т. I. — С. 197–247). Переважна частина статті О.Я. Брюсова 1940 р. стосувалася питань стратиграфії (Брюсов А.Я. Гонцовская стоянка // Советская археология. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. — № 5. — С. 88–92). Крім того, в ній повторювалися основні моменти згаданої вище доповіді.

Розробки щодо способів датування, згадані в листі до І.Г. Підоплічка від 20 січня 1939 р., вчений вважав досить перспективними, вони якраз здійснювалися однією з лабораторій В.І. Вернадського. І хоча подібна методика не здобула поширення в практиці датування археологічних матеріалів органічного походження (зараз цій меті служать, перш за все, радіоізотопні методи, насамперед радіовуглецевий, а для нижньопалеолітичних зразків — калій-аргоновий, торієвий — 230, радій-актинієвий), однак ідея Вернадського стосовно того, щоб через хімічний склад археологічних знахідок отримати можливість встановлення їхнього абсолютного віку, йшла в ногу з часом і навіть випереджала його. Нагадаємо, що радіовуглецевий метод був запропонований і розроблений американськими радіохіміками Ліббі, Андерсоном та Арнольдом наприкінці 40–50-х років ХХ ст.

Список же фахівців-природознавців у складі М.І. Криштафовича, О.П. Павлова, Г.Ф. Мірчинка, І.Г. Підоплічка, В.І. Громова, які в першій половині ХХ ст. вивчали стратиграфічну ситуацію на стоянці та в її найближчій окрузі, по праву має бути доповненим ім'ям Володимира Івановича Вернадського.

²⁷ На початку червня 1912 р. В.І. Вернадський здійснює геологічну екскурсію на Урал. По дорозі у Верхотур'є (Пермська область) він знайомиться з працями двох учених: Спекторського Є.В. «Проблемы социальной физики в XVII столетии» (Варшава, 1910. — Т. 1) та Алексеева М.М. «Науки общественные и естественные в историческом взаимоотношении их методов» (М., 1912. — Т. 1). У листі до Н.Є. Вернадської від 6 червня 1912 року він сповіщає: «Дорогой прочел с большим интересом книгу Спекторского о социальной физике в XVII столетии; очень любопытная вещь. И многое из того, что я считаю правильным благодаря изучению истории естественно-исторической мысли, развито и здесь. Мне хочется о ней и о работе Алексеева (помнишь, о нем говорил Павел Иванович <Новгородцев>, его ученик)» написать заметку — уже в Витебске (?) <...>» (АРАН, ф. 518, оп. 7, спр. 56, арк. 14).

В.І. Вернадський на той час не був особисто знайомим з авторами наукових праць. Він познайомився з ними значно пізніше. З Євгеном Васильовичем Спекторським — у Києві під час організації Української академії наук. На той час Є.В. Спекторський перебував у Києві. У 1913 р. він був обраний за кафедрою енциклопедії та історії права юридичного факультету Університету св. Володимира. Викладав на Вищих жіночих курсах, був головою Київського філософського товариства. З 1918 р. — декан юридичного факультету, через деякий час — ректор Університету св. Володимира. У 1919 р. генерал Денікін призначив Спекторського попечителем Київського учбового округу, а потім товаришем головноуправляючого народної просвіти. Ось як про це

згадував В.І. Вернадський: «Назначили в Киев попечителем бывшего профессора Варшавского университета Спекторского. Со Спекторским я не был знаком, но знал его как ученого, исследователя истории общественных наук в XVII веке. Моя статья об этих исследователях была помещена в это переходное время в «Русской мысли», незадолго до революции. И между нами сразу создались хорошие отношения» (Там само, оп. 2, спр. 70).

Стаття відтворюється за: *В.И. Вернадский. Из истории идей // Русская мысль. — 1912. — № 10. — С. 123–138.* Стаття має авторську назву і написана в серпні 1912 р. під час відпочинку в Криму.

²⁸ В.І. Вернадський дуже тонко відчув органічний зв'язок, що існував, з одного боку, між історико-науковими пошуками та, з іншого, — між дослідниками в області теорії пізнання, епістемології. Тому й історія науки розглядається вченим як історія пізнання досвіду.

²⁹ Портали (порталани, компасні карти) — морські навігаційні карти, що використовувалися від XIII до XVI ст.

³⁰ Секцією природничих наук Українського наукового товариства планувалося в перших числах серпня 1918 р. провести Перший всеукраїнський з'їзд дослідників природи. Однак з'їзд не зібрався: з 250 делегатів до Києва змогли приїхати лише 26. Замість з'їзду від 3 до 6 серпня працювала «попередня нарада дослідників природи України». В.І. Вернадський брав активну участь в цьому заході і виступив на ньому з доповіддю.

Пропонований текст становить частину доповіді, з якою виступив В.І. Вернадський. Автограф. Публікується за: АРАН, ф. 518, оп. 4, спр. 108, арк. 1–11. Рукопис не має закінчення, авторської назви та дати. Назву надано публікатором, час написання встановлено за змістом тексту. Виділення курсивом належать авторові.

³¹ Г.-Е. Лессінг — німецький драматург та просвітник XVIII ст. Натан — герой його трагедії «Натан Мудрий» (1777 р.).

³² В.І. Вернадський, без сумніву, перебував під враженням від творів Достоєвського, які він з великим зацікавленням читав у Полтаві, про що свідчать щоденникові записи цього періоду.

³³ У 1856 р. професор зоології Університету св. Володимира К.Ф. Кесслер подав міністрові народної освіти записку про необхідність періодичного скликання з'їздів натуралістів та лікарів. З такою самою ініціативою виступили й деякі регіональні наукові товариства. За підтримки попечителя Київського учбового округу М.І. Пирогова К.Ф. Кесслеру вдалося двічі (1861 та 1862 рр.) скликати регіональні з'їзди в Києві.

³⁴ Питання про асоціацію дослідників природи піднімалося постійно, починаючи від 1869 р. Проведення першого установчого з'їзду стало можливим лише після лютневої революції. Вирішено було його зібрати в серпні 1917 р. Потім його перенесли на листопад. В результаті з'їзд так і не відбувся.

³⁵ Даний текст відтворено за машинописом, що зберігається в Меморіальному кабінеті-музеї В.І. Вернадського в Москві (Бібліотека, од. зб. 194, арк. 1–11). Документа було передано Б.Л. Лічковим, про що свідчить помітка першого хранителя музею Г.Д. Шаховської: «Рукопись хранилась у проф. Б.Л. Личкова. Передана им в архив В.И. в 1951 г. За этим введением следовал отчет Комиссии, составленной Б.Л. Личковым».

Текст не датований і не має авторської назви. Це вступна частина до звіту Комісії з вищих навчальних закладів при Міністерстві народної світи та мистецтва України. Комісія була утворена в липні 1918 р. з ініціативи академіка Вернадського, який нею й

керував. Секретарем комісії був Б.Л. Лічков. «Вступна частина» була написана до 20 липня 1918 р. 20 липня В.І. Вернадський писав Лічкову: «Отправляю Вам более или менее отделанную рукопись отчета нашего. Я думаю, что следовало бы иметь его копию, переписанную (может быть две — одну для Николая Прокофьевича [Василенко. — Укл.] Сколько это будет стоить? Я думаю, что этот отчет будет являться своего рода историческим документом и нам будет необходимо его напечатать. Слог еще не совсем отделан. Окончательно можем это отделать позже» (Переписка В.И. Вернадского с Б.Л. Личковым. 1918–1939. — М., 1989. — С. 15).

Курсив виділено автором.

³⁶ Цій проблемі В.І. Вернадський присвятив спеціальну статтю. Див.: Увеличение производительности труда // Речь. — 25 мая (7 июля) — 1917. — № 20.

³⁷ Про цей історичний період В.І. Вернадський писав доволі багато. Див., наприклад: Разгром // Русские ведомости. — 1911. — 23 февраля (№ 43); 1911 год в истории русской умственной культуры // Речь на 1912 г. (СПб., 1912. — С. 323–341).

³⁸ Див.: *В.И. Вернадский*. Об основаниях университетской реформы. — М., 1901.

³⁹ Граф П.М. Игнатьев став міністром в січні 1915 р. і здійснював помірну ліберальну політику відносно вищої школи.

⁴⁰ З цього приводу В.І. Вернадський писав: «Чрезвычайно интересен и сейчас заслуживает внимания план Н.Я. Марра о создании особого историко-филологического факультета в Тифлисе — теперь Тбилиси. Марр в своей записке предполагал в основу факультета поставить арабский и восточные языки — культуру Азии аналогично тому, как в основе общих историко-филологических факультетов европейских и американских университетов поставлены языки греков и римлян и культура Западной Европы» (Из воспоминаний. — АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 7, арк. 7).

⁴¹ В.І. Вернадський брав активну участь в роботі Комісії з реформи вищих навчальних закладів, а з липня 1917 р. став її очільником.

⁴² Пізніше В.І. Вернадський згадував: «< >выяснившаяся для меня и для всей страны в 1915 г. полная неподготовленность нашего царского правительства к обороне страны и к пониманию государственного значения в этом аспекте ее естественных ресурсов. В записке, поданной мною в Академию наук и принятой Академией к выполнению в мае 1915 г. (Див.: *Вернадский В.И.* Об изучении естественных производительных сил России // Изв. Ак. Наук. — 1915. — С. 682. — Укл.), выяснилась необходимость спешного привлечения ученых к исследованию производительных сил нашей страны, как теперь говорят, ее минерального и живого сырья» (Из воспоминаний. — АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 7, арк. 8).

⁴³ У квітні 1917 р. В.І. Вернадський, на пропозицію Міністерства народної освіти, очолив Комісію з учених закладів та наукових підприємств. До складу комісії увійшли академіки М.І. Андрусов, В.В. Бартольд, С.М. Курнаков, О.С. Лаппо-Данилевський, М.Я. Марр, С.Ф. Ольденбург, С.Ф. Платонов, В.О. Стеклов, а також деякі інші вчені, які групувалися навколо академічної Комісії з вивчення природних виробничих сил Росії. «Вопросы правильной организации научной и ученой работы меня таким образом всегда глубоко интересовали, — згадував вчений. — Я столкнулся здесь с чрезвычайной случайностью распределения высших учебных заведений в нашей стране и с чрезвычайной редкостью и случайностью больших центров научной работы, не связанных с высшей школой» (АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 7, арк. 9). З квітня по жовтень 1917 р. за підтримки комісії в «законодавчому порядку» були створені перші дослідницькі інститути Академії наук: Інститут фізико-хімічного аналізу, Інститут з вивчення платини та інших благородних металів, Кавказький історико-археологічний інститут. «Поднят был

и вопрос о создании новых академий наук < > Поднимался вопрос о Грузинской академии наук и об академии наук на Украине и в Сибири» (Там само, арк. 9).

⁴⁴ У липні 1917 р. В.І. Вернадського було призначено головою Сільськогосподарського ученого комітету, в якому, на його думку, «может быть, должна быть развернута большая государственная организация исследовательского дела» (Письма В.И. Вернадского к А.Е. Ферсману. — М., 1985. — С. 91). «Третьим переживанием для меня явилось председательство в Ученом Совете при Министерстве земледелия < > При Совете был ряд научных учреждений, некоторые из которых были прекрасно оборудованы и во главе их стояли крупные специалисты: по агротехнике, прикладной энтомологии, сельскохозяйственной механике, земледелию и пр.» (Воспоминания. — АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 7, арк. 9). Вчений обдумував плани розширення роботи комітету та створення на його базі потужного наукового центру. В листі до Я.В. Самойлова В.І. Вернадський писав: «Много я колебался, но, может быть, правильно было принять это место, так как сейчас здесь можно будет сделать как раз в той области жизни, которую я считаю сейчас важнейшей: научной работе, ее организации и укреплении. Сейчас очень мне улыбается добиться передачи гатчинских дворцов, парка и части леса для организации научного исследовательского центра: Ученый комитет с его учреждениями, Ботанический сад». Художественный гатчинский музей, академический Ломоносовский институт (а может быть, Геологический и минералогический музей), < > соединение вместе разнородных ученых учреждений очень важно. Гатчино должно стать ученым городком — садом» (Страница автобиографии В.И. Вернадского. — М., 1981. — С. 285).

⁴⁵ Літо 1920 р. стало найбільш сприятливим періодом у роботі вченого над «живым веществом». Ці роздуми відносяться, ймовірно, або до підготовчої частини лекцій з геохімії, курс якої почав читати Вернадський в новому семестрі в Таврійському університеті, або для написання «философской» статті. Текст друкується: АРАН, ф. 518, оп. 1, спр. 162, арк. 13.

⁴⁶ Стаття написана В.І. Вернадським в Криму і надрукована в журналі «Наука и ее работники» (Пг., 1921. — № 4. — С. 3–12). Автограф зберігається в музеї вченого у Москві.

⁴⁷ Більш докладно про це див.: Гальцов П.С. Русская наука и ученые в Крыму (1917–1920 гг.) // Новая русская книга. — Берлин. — 1922. — № 1. — С. 27–31.

⁴⁸ Див. про це: В.А. Оболенский. Крым в 1917–1920 гг. // Крымский архив, № 1, 2, 3 (Публикация В.В. Лаврова).

⁴⁹ Див.: Гальцов П.С. Вказ. праця.

⁵⁰ Див.: В.В. Лавров, А.В. Ицин. Таврический университет в 1918–1921 гг. // История Таврического университета. — К.: «Либідь», 2003. — С. 10–44.

⁵¹ В архівному фонді академіка М.М. Крилова (АРАН, ф. 689) зберігся документ, який підтверджує слова В. І. Вернадського про пожертву Криловим особистої бібліотеки на користь Таврійського університету, складений членом-кореспондентом АН СРСР математиком М.С. Кошляковим:

«В Министерство Культуры СССР. Отдел библиотек.

Настоящей справкой я подтверждаю следующее. В 1918 г. в Симферополе был открыт Таврический университет, ныне Крымский пед. институт им. Фрунзе. Находившийся в то время в Крыму профессор (впоследствии действительный член Академии наук СССР и АН УССР) Николай Митрофанович Крылов вошел в первый состав этого университета и безвозмездно пожертвовал ему свою ценнейшую математическую библиотеку в несколько тысяч названий, содержащую многие уникальные сочинения.

Эта библиотека стала золотым фондом физ./матем. факультета университета и полностью обеспечивала преподавательскому составу возможность вести научную и

педагогическую работу. И впоследствии, когда Таврический университет был преобразован в Крымский педагогический институт, это собрание оставалось золотым его фондом, являясь наиболее ценной частью математического отдела его библиотеки.

Все это мне хорошо известно, так как я работал в Таврическом университете вместе с профессором Н.М. Крыловым с 1918 по 1922 гг., когда он был избран действительным членом Академии наук УССР и уехал в Крым.

Член-корреспондент АН СССР

Н. Кошляков

Москва. 4/X.1955 г.» (АРАН, ф. 689, оп. 3, спр. 7, арк. 2).

⁵² Див. про це: Научные общества при Таврическом университете // С.Б. Филимонов. Интеллигенция в Крыму (1917–1920). — Симферополь, 2006. — С. 44–47.

⁵³ Через американський Червоний Хрест (в цей час у Севастополь прибув голова комітету американських організацій Червоного Хреста доктор Пейсах) В.І. Вернадський вів перемовини з Рокфелерівським інститутом в США про «створення інститутів естественного, исторического и медицинского факультетов» (АРАН, ф. 518, оп. 4, спр. 96, арк. 117 зв.). Посередником в цих перемовинах виступав давній знайомий В.І. Вернадського Микола Савович Долгопалов, незадовго до цього — міністр охорони здоров'я в уряді Денікіна, а на той час — інспектор південноросійської місії американського Червоного Хреста в Криму.

⁵⁴ Рада Таврійського університету звернулася «ко всем ученым учреждениям, университетам всего мира, к авторам научных сочинений, редакциям научных журналов, ученым обществам и отдельным лицам с призывом о содействии присылкой печатных изданий текущей научной литературы» (АРАН, ф. 518, оп. 4, спр. 96, арк. 58–58 зв.).

⁵⁵ В листі від 20 жовтня 1920 р. послу Росії у Франції В.А. Маклакову В.І. Вернадський писав: «Дорогой В.А. <...> Долголетняя наша дружеская совместная работа позволяет мне рассчитывать на Вас <...> обращаюсь к Вам со следующими просьбами:

1) Нельзя ли получить для библиотеки Таврического университета официальные издания по всем министерствам. В частности, нельзя ли получить *Comptes Rendus* (с *Memoires*) de l'Ac. Des. Sc. De Paris. Может быть, Вам будет не трудно переговорить об этом с академиком А. Lascoix, непременно секретарем Академии. Я могу ему написать, но я писал ему уже раз и ответа не получил. Он хороший человек, старый мой приятель и член Российской Академии наук.

2) Нельзя ли получить какие бы то ни было книги, журналы, газеты для нашей библиотеки. Может быть, вы можете переслать нам, что не нужно Вам. За всякую помощь в этом отношении мы будем страшно благодарны. В. Вернадский» (АРАН, ф. 518, оп. 4, д. 96, арк. 12).

⁵⁶ Див.: Багров Н.В., Лавров В.В., Шарапа В.Ф. та ін. История Таврического университета. — К.: «Либідь», 2003. — С. 46–76.

⁵⁷ З перерахованих В.І. Вернадським товариств, після реформ працював лише математичний гурток. Ось лист професора М.В. Оглобліна із Симферополя до Києва академіку М.М. Крилову від 5 лютого 1929 р.: «Глубокоуважаемый Николай Митрофанович! Президиум математического кружка при Крымском педагогическом институте на основании постановления, вынесенного на последнем заседании кружка, шлет Вам, основателю нашего математического общества и почетному члену его, от имени кружка искреннее поздравление по поводу выборов Вас в члены Всесоюзной Академии наук.

Вместе с тем президиум кружка извещает Вас о том, что в четверг 14-го февраля состоится 101-е юбилейное заседание Математического общества (теперь математи-

ческого кружка) при Крымском педагогическом институте с десятилетием со дня первого заседания.

Повестка заседания:

1. Н.В. Оглоблин — Отчет о деятельности Математического общества и математического кружка за десять лет.

2. М.Л. Франк — Некоторые вопросы геометрии четырех изменений.

3. Демонстрирование студентам некоторых моделей, ими изготовленных.

С искренним уважением, председатель Математического кружка проф. Н.В. Оглоблин».

(АРАН, ф. 689, спр. 103, арк. 1, 1 зв.).

⁵⁸ Природничо-історичний музей Таврійського губернського земства мав складну долю. Про це пише беззмінний його хранитель О.С. Дойч в огляді діяльності музею за 1918–1926 роки: «В своем первоначальном виде естественноисторический музей возник в Симферополе из энтомологического кабинета при Таврической Губернской земской Управе и официально был открыт 12-го декабря 1899 года.

С этого времени, благодаря подходящим условиям, музей быстро развивался и достиг своего апогея в 1913 году. К этому времени музей завоевал прочное положение, как научно-исследовательное и культурно-просветительское учреждение, изучающее естественно-исторические богатства края. Благодаря росту коллекций, появилась насущная необходимость в специально оборудованном здании для музея. В этом же году Таврическим земством было ассигновано 60 000 руб. и организован комитет для постройки здания музея. Все эти возможности рухнули вследствие разразившейся мировой войны.

С возникновением в Симферополе университета, согласно постановления Таврического Губернского земского собрания чрезвычайной сессии 15 августа 1916 года, музей должен был перейти в его ведение, но вследствие слабой финансовой обеспеченности университета передачи музея не состоялось.

При музее был организован Ученый Совет по делам естественно-исторического музея, в состав которого вошли научные силы университета. Таким образом, фактическое руководство научной стороной деятельности музея перешло в ведение профессоров специалистов по зоологии, ботанике и геологии <...>. Заведующим музеем с самого его основания был бессменно его организатор С.А. Мокржецкий. По его отъезде из Крыма (1920 г.), заведующим музеем был проф. П.П. Сушкин (1920–1921 гг.) и проф. Э.А. Мейер (1921–1922 гг.).

С утверждением советской власти в Крыму и ликвидации Таврического губернского земства музей перешел в ведение Крымнаркомпроса. С организацией же Центрального музея Тавриды (1921 г.) и перехода его в ведение Главнауки (1922) естественноисторический музей вошел в его общий состав в качестве отделения.

За отчетное время музей пережил тяжелые испытания. К старому недочету музея — скуденности коллекций, вследствие отсутствия средств на текущие, самые необходимые нужды музея (1918–1923 гг.) и сокращение штата до 2 сотрудников — ученого хранителя и курьера (1921–1923 гг.).

<...> Начиная с 1924 года, положение естественноисторического отделения, в связи с улучшением финансового положения всего музея, значительно улучшается <...>.

1925/26 год является годом возрождения научно-исследовательской работы музея. В начале года для научного руководства деятельности музея организован «Ученый Совет естественноисторического отделения Центрального музея Тавриды», построенный по принципу представительства от научных и опытных хозяйственных учреждений. <...>. Музей в 1918–1920 гг. был открыт для посетителей по воскресным дням от 12 до

2 часов. С 1921 года был открыт 3 раза в неделю от 11 до 3-х часов. Экскурсии допускались в музей и в другие дни по согласованию <...>. (А.С. Дойч. Обзор деятельности естественноисторического отделения Центрального музея Тавриды за 1918–1926 отчетные годы // Труды естественноисторического отделения Ц.М.Т. Т.І (V). Под общей редакцией заведующего отделением профессора И.И. Пузанова. — Симферополь, 1927. — С. 5–12)».

В 1927 р. музей отримав нове приміщення. На цей час експонати музею зберігаються в Кримському республіканському закладі «Центральний музей Тавриди».

⁵⁹ Таврійська учена архівна комісія була відкрита 6 лютого 1887 р. В 1923 р. була перейменована в Таврійське товариство історії, археології та етнографії. Випускало свої праці «Известия Т.У.А.К.» (Див.: *А.И.Маркевич*. Краткий очерк деятельности Таврической Ученой Архивной Комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1887–1927 гг. // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — Симферополь, 1927. — Т. І (58). — С. 181–187). Арсеній Іванович Маркевич (1855–1942) — був одним із засновників ТУАК, а з 1891 по 1930 — був її головою. (Більш докладно див.: *А.А. Непомнящий*. Арсеній Маркевич: страницы истории Крымского краеведения. — Симферополь, 2005).

⁶⁰ Б.Д. Греков в 1919 р. підготував проект обладнання у Сімферополі Таврійського центрального архіву, створення якого було підготовлено діяльністю Таврійської ученої архівної комісії. 22 травня 1919 р. Комісаріат народної освіти Кримської Соціалістичної Радянської Республіки постановив заснувати в Сімферополі Таврійський центральний архів. Було затверджено проект обладнання архіву, запропонований Борисом Дмитровичем Грековим. Був затверджений і штат архіву: завідувач — Б.Д. Греков, архіваріуси — Г.В. Вернадський, М.А. Ернст, старший архіваріус і керуючий справами архіву — А.І. Маркевич. В липні 1921 р. Б.Д. Греков залишив Крим.

⁶¹ В кінці червня 1919 р. Крим зайняли війська Добровольчої армії генерала Денікіна. Були відмінені всі декрети Радянської влади. Припинив свою діяльність і архів. 27 червня 1919 р. Рада професорів Таврійського університету оголосила архів «учебно-вспомогательным» підрозділом університету, завдяки чому більшість фондів архіву була врятована. В листопаді 1920 р. КримЦентрархів відновив свою роботу, а в червні 1921 було створене Кримське обласне архівне управління (Див.: *Кравцова Л.П.* Хранилище прошлого: К 85-летию Государственного архива АРК // Крымский архив. — Симферополь, 2003. — № 9. — С. 157).

⁶² Кримське товариство натуралістів і любителів природи було засноване в 1910 р. У 1918–1919 рр. його очолював академік М.І. Андрусов, з 1919 по 1922 рр. — О.О. Байков. В кінці 1922 р. робота товариства була припинена внаслідок затримки затвердження статуту, і тільки в жовтні 1924 р. воно відновило свою роботу. 27 листопада 1924 р. головою товариства було обрано професора Є.В. Вульфа, а восени 1925 р. його очолив професор І.І. Пузанов. Товариство видавало «Записки». В 1912 р. В.І. Вернадський подарував товариству свої книги (Див.: Отчет о состоянии библиотеки Общества в 1912 г. // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. — Симферополь, 1913. — Т. 3).

⁶³ В архіві В.І. Вернадського збереглася доповідна записка, адресована новому керівництву Криму: «Председателю Военно-революционного комитета Крыма т. Бела-Куну».

Докладная записка

При Крымском обществе естествоиспытателей летом 1920 года организовалась Комиссия по изучению производительных сил Крыма, в Совет которой избраны:

- 1) От университета — академик В.И. Вернадский и профессор Н.И. Кузнецов;
- 2) От Таврической научной ассоциации — проф. В.А. Обручев и проф. В.К. Агафонов;
- 3) От общества естествоиспытателей — проф. А.А. Байков, доц. И.И. Пузанов и почвовед Н.Н. Клепинин;
- 4) От общего собрания Комиссии — проф. Н.Н. Бунге, приват-доцент П.А. Двойченко, приват-доцент Е.В. Вульф и проф. В.И. Лучицкий.

Председателем Комиссии был избран академик В.И. Вернадский. Комиссия немедленно приступила к деятельности. Помимо всестороннего обследования природных богатств Крымского полуострова, организаций публичных лекций и научных докладов, Комиссия первой своей задачей поставила издание в кратчайший срок, если возможно к весне 1921 года, сборник «Естественно-производительные силы Крыма», в состав которого должен войти ряд очерков по прикладным отраслям минералогии, геологии, ботаники, климатологии и зоологии. К этой работе привлечены по возможности все лучшие находящиеся в Крыму специалисты по всем отраслям знания и техники.

Комиссия имела целью дать в этом сборнике всем заинтересованным и практическим деятелям ответы на вопросы, по какому пути должны быть направлены их усилия по добыче сырья и получению готовых продуктов и какие отрасли добывающей и обрабатывающей промышленности могут найти благоприятную почву для своего развития в Крыму. Вместе с тем эти очерки дают понятие о состоянии наших научных знаний в этих вопросах и о тех пропусках, какие в этих знаниях наблюдаются, сборник объемом до 70 печатных листов должен издаваться отдельными выпусками, каждый из которых будет заключать один или несколько вполне законченных очерков по различным отраслям естествознания, сельского хозяйства и промышленности. В настоящее время программа Сборника вполне разработана и составление очерков поручено целому ряду специалистов, которые уже давно над ними работают.

Некоторые очерки готовы к печати, и составление других может быть ускорено. Материал Сборника разделен на следующие 10 отделов:

- I. Атмосферно-климатический очерк и использование энергии ветра для различных целей.
- II. Физико-географический очерк Черного и Азовского морей.
- III. Воды подземные и проточные (запасы и эксплуатация их).
- IV. Полезные ископаемые и строительные материалы.
- V. Почвы — рациональное использование и культура их.
- VI. Растительный мир — сельскохозяйственное и промышленное использование его.
- VII. Животный мир — промышленное и сельскохозяйственное использование его.
- VIII. Вредители культур и борьба с ними.
- IX. Крым как курорт и здравница.
- X. Экономический очерк Крыма (Полная программа будет доработана).

К Сборнику будут приложены карты, диаграммы, таблицы и пр. Придавая последующее значение в деле государственного строительства изучению и использованию естественных производительных сил Крыма, я прошу помощи правительства для того, чтобы спешно и энергично издать этот Сборник. Необходима денежная уплата труда, помощь в доставлении бумаги и печатание в типографиях за государственный счет.

Одновременно с этим Комиссией предпринят ряд других работ, из которых прошу помочь следующим предприятиям: Изданию составленных приват-доц. П.А. Двойченко и готовых к печати таблиц и карты Крыма. Необходимо заметить, что ни геологической, ни минералогической карты Крыма нет, а для решения всех практических задач

совершенно необходимая и первостепенная работа. Прошу обеспечить П.А. Двойченко несколько месяцев (2–3) для окончательной отделки этой работы. Издание составленных проф. А.В. Вознесенским карт осадков Крыма, необходимых для всех вопросов, связанных с орошением. Карты готовы и совершенно новые. Помощь — в размере нескольких миллионов рублей — изучению отложений кеффекилита. Этот материал может заменить мыло — ни его запасы, ни его свойства еще не изучены. Между тем недостаток мыла требует срочного изучения, тем более, что мы, по-видимому, имеем в кеффекилите новый источник мыла, данный нам природой. Исследование это поручено проф. В.И. Лучицкому и акад. В.И. Вернадскому и может быть начато немедленно (если будут даны необходимые средства), а также необходимо оснастить лабораторию керосином, дровами и спиртом.

Помощь в изучении солонцевой растительности и буковых орешков. Работа была поручена проф. Н.И. Кузнецову и отчасти проф. А.А. Байкову.

В случае принципиального Вашего согласия, мною немедленно будут представлены сметы.

Обращаясь к Вам, я считаю необходимым заметить, что в переживаемую эпоху разрухи и строительства, одной из важнейших задач является биологическое использование природы страны — настоящих источников народного богатства.

Таврический университет в лице Комиссии по исследованию производительных сил, где работают все ее члены, может многое для этого сделать. Но это возможно только при ограждении личного достоинства его членов и материальной обеспеченности их жизни. Отмечу, что сейчас арестован один из членов Комиссии доцент химии Г. Коршун, работа которого нам чрезвычайно необходима. Он специалист по прикладной химии, является чуть ли не единственным в Крыму. Военные власти и тов. Пятаков говорят, что это сделано не по их распоряжению. Я пишу Вам о нем отдельно, но здесь еще раз прошу срочного его освобождения.

Среди очерков, требующих срочного печатания, находится очерк об углях Крыма, составленный проф. В.А. Обручевым и пр.-доц. П.А. Двойченко. Ввиду того шума, который поднят был в связи с Бешуйским углем и массой затраченных денег при главном отсутствии литературы и данных об этом угле — спешное издание очерков имеет большое значение.

Ректор В.И. Вернадский
[23 ноября 1920]»

«Докладная записка» була написана 20 листопада 1920 р. (дата встановлюється з щоденникових записів: «23.XI [1]1920. Симферополь. Госпитальная [ул.], 18 <...> О Коршуне внес и записку о Ком[иссии] произв[одительных] сил, составленную для Бела Куна <...>»/ В.И. Вернадский. Дневники: Январь 1920 — март 1921. — К., 1997. — С. 108), і зберігається у Москві (АРАН, ф. 518, оп. 4, спр. 96, арк. 60–61. Машинопис правлений рукою Вернадського). Згадані праці кримських вчених майже всі були видані: *Д.И. Качерин*. Белый уголь. Симферополь, 1921; *А.А. Байков*. Полезные ископаемые Крыма, как производительные силы // Экономическая жизнь Крыма. — Симферополь, 1920. — № 1. — С. 7–11; *А.В. Вознесенский*. Крым. Климат Крыма. — Симферополь, 1929; *Е.В. Вульф*. Крым. Растительный мир. Симферополь. — 1923; *П.А. Двойченко*. Естественные производительные силы Крыма. Симферополь. — 1923; *В.И. Лучицкий*. Крымские соленые озера // Экономическая жизнь Крыма. — Симферополь. — 1920. — № 1. — С. 12–13; *В.А. Обручев*. Каменный уголь в Крыму // Экономическая жизнь Крыма. — Симферополь. — 1920. — № 1. — С. 11–12; *С.П. Попов*. Производительные силы Крыма. — Симферополь, 1929 и др.

⁶⁴ Див.: *С.А. Мокржецкий*. Салгирская помологическая станция. — Симферополь, 1916.

⁶⁵ Кучук-Тотайківська метеорологічна станція, заснована О.Е. Кеслером, пропрацювала без перерви протягом 30 років. У 1920 р. станція перейшла до Таврійського університету, на базі якого й перебувала до повної її ліквідації. З 1 жовтня 1925 р. станція включена до державної мережі метеорологічних станцій і вона є опорною станцією Головної фізичної обсерваторії. В подальшому вони будуть перетворені на метеорологічну обсерваторію. У 1925 р. завідував станцією Г.М. Гельфрейх.

⁶⁶ Севастопольська біологічна станція була заснована в 1872 р., нині Інститут біології південних морів ім. О.О. Ковалевського НАН України.

⁶⁷ С.Ф. Скворцов був директором до липня 1928 р. З 1928 р. директором був В.А. Снєжинський.

⁶⁸ В.І. Вернадський наводить неточні дані. Морська бібліотека у Севастополі була заснована в 1822 р. й існує до цього часу. Про долю Юридичного інституту див.: *Лавров В.В., Бобков В.В.* Севастопольский юридический институт // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2006. — Т. 19(58), № 1. — С. 27–31.

⁶⁹ В травні 1920 р. В.І. Вернадський разом з В.О. Обручевим написали «докладную записку» на ім'я барона Врангеля про підтримку Ялтинського природно-історичного музею (Див.: *В.И. Вернадський, В.А. Обручев.* Докладная записка // Крымский архив. — Симферополь, 2000. — № 6. — С. 184–185 / Публ. Лавров В.В.). Про історію становлення цього музею див.: *Л.В. Петренко.* О создании естественного исторического музея в Ялте. 1917–1920 гг. // VII Дмитриевские чтения. История Южного берега Крыма. Сборник научных трудов. — Симферополь, 2004. — С. 18–22.

Згодом музей ще не раз змінював назву. Сьогодні це Ялтинський державний об'єднаний історико-літературний музей.

⁷⁰ Доля колекцій померлого у 1920 р. кримознавця О.Л. Берт'є-Делагарда досить складна. Частина зібрання старовини опинилась у Женеві, частина у Британському музеї, а частина була розграбована. Бібліотека ученого-кримознавця збереглася. Ось що писав А.І. Маркевич про долю колекції: «Уцелело вполне только книжное собрание Берт'є-Делагарда, в частности, особенно близкая его сердцу Таурика, притом, находящаяся в родном Крыму, в Симферополе, в Центральном музее Тавриды. Она любовно оберегается, доступная всем, занимающимся прошлым Крыма» (*А.И. Маркевич.* К судьбам коллекции древности старины А.Л. Берт'є-Делагарда // Известия Тавр. об-ва истории, археологии и этнографии. — Симферополь, 1928. — № 2 (59). — С. 145). Більш докладно про це див.: *Непомнящий А.А.* «Ценность ее громадна»: Архивные документы о судьбе библиотечного и музейного собраний А.Л. Берт'є-Делагарда // Владимир Иванович Даль и судьбы русской культуры: Материалы научно-практич. конф. — Симферополь, 2003. — С. 147–154.

⁷¹ Див.: *Ростовцев М.И.* Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. — Л., 1925.

⁷² Нікітський ботанічний сад, один з найстаріших у світі, закладений у 1812 р. видатним ботаніком Х.Х. Стівеном. Нині він знаходиться у підпорядкуванні Національного наукового центру Української академії аграрних наук.

⁷³ На базі метеорологічної станції у Феодосії в 1923 р. був відкритий Гідрометереологічний інститут Чорного і Азовського морів, який у 1937 р. був переведений у м. Туапсе і реорганізований в Басейнову гідрометереологічну обсерваторію Чорного і Азовського морів, а з 1947 р. працює у м. Севастополь. В червні 1973 р. — Севастопольське відділення державного Океанографічного інституту — головний науково-методичний центр з морської гідрометереології Азово-Чорноморського басейну.

⁷⁴ Сьогодні це: Національна картинна галерея ім. І.К. Айвазовського і Феодосійський краєзнавчий музей.

⁷⁵ Сьогодні тут знаходиться Старокримське лісництво.

⁷⁶ Олександр Федорович Слудський (1885–1954) — перший директор Карадагської наукової станції ім. Т.І. В'яземського (засновник бібліотеки і станції). Сьогодні вона є відділенням Севастопольського інституту біології південних морів АН України. Про О.Ф. Слудського див.: *Ена В.Г., Ена А.В., Ена А.В.* Природный музей А.Ф. Слудского // Открыватели земли крымской. — Симферополь, 2007. — С. 207–214.

⁷⁷ Сьогодні — Симеїзьке відділення входить до складу НАН України.

⁷⁸ Див. про це: *Лавров В.В., Бобков В.В.* Боспорский университет // Ученые записки Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2006. — Т. 19 (58). № 1. — С. 17–27.

⁷⁹ Сьогодні це Керченський історико-культурний заповідник. Керченська іхтіологічна станція була перейменована в лабораторію. У 1921 р. завідувачем був А.М. Александров.

⁸⁰ Після Лютневої революції 1917 р. за ініціативою наукових товариств Криму було поставлене питання про створення в лісах гірського Криму, на місці колишнього царського полювання, «национального заповедника для охраны ботанико-зоологических памятников природы». В червні 1917 р. був призначений директор заповідника, ним став зоолог В.Е. Мартіно, а його заступником — природодослідник-зоолог М.П. Романов. З цього часу починається історія цього заповідника. Сьогодні це Кримський природний заповідник.

⁸¹ Такий інститут був створений, спочатку в с. Кацивелі — перша у світі стаціонарна гідрофізична станція. З 1963 р. базується в Севастополі й переданий в систему НАН України.

⁸² Такий інститут був створений. Спочатку як Кримське відділення Всесоюзного інституту будівельних матеріалів, а в 1935 р. як самостійний інститут.

⁸³ На базі товариства 1 лютого 1921 р. було відкрито музей старовини. З 1933 р. музей старовини стає краєзнавчим. Сьогодні це Євпаторійський краєзнавчий музей.

⁸⁴ Після лютневої революції в Бахчисарайському палаці було відкрито музей тюркотатарської культури. Його першим директором був Усеїн Боданінський, відомий кримськотатарський просвітник. Сьогодні це Бахчисарайський історико-культурний заповідник.

⁸⁵ Університет буде відновлений у 1972 р., а з 1999 р. — Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського.

⁸⁶ Див. про це: *Зарубин В.Г.* Голод 1921–1923 гг. в Крыму // Историческое наследие Крыма. Симферополь. — Симферополь, 2003. — № 2. — С. 68–74.

⁸⁷ Задум цієї статті відноситься до кінця 1919 — початку 1920 р., коли В.І. Вернадський перебував у Катеринодарі. Там він зустрівся з В.М. Арнольдї, головою біологічної секції Ради вивчення і обстеження Кубанського краю, та Ф.В. Андерсеном, хранителем природно-історичного кабінету Кубанського університету. В.І. Вернадський приєднався до роботи по дослідженню Кубанського краю і склав записку про геохімічне дослідження Азовського моря (Див.: В.И. Вернадский. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. К., 1994. — С. 201–208.) В серпні 1920 р. В.І. Вернадський виступив з доповіддю «О задачах геохимического исследования Азовского моря» на засіданні Кримського товариства дослідників природи. Прочитана доповідь була передана для публікації Є.В. Вульфю — секретарю товариства. Доповідь була надрукована

тільки в 1925 р. Ось як про це пише Є.В. Вульф: «13/III.1926, Симферополь. Глубокоуважаемый Владимир Иванович! Прочитал в газете о вашем возвращении в Россию и хочу Вас поприветствовать по поручению Совета Крымского общества естествоиспытателей, а также и от своего. Мы очень рады, что нам удалось как раз к Вашему приезду выпустить Вашу статью о геохимическом исследовании Азовского моря, напечатанную в VIII томе наших «Записок». Одновременно высылаем Вам последний оттиск Вашей статьи, которую Вы оставили Обществу еще перед своим отъездом из Крыма. К сожалению, нам только в прошлом году удалось ее напечатать. Мы получили возможность восстановить работу Общества лишь осенью 1924 года и параллельно сейчас удалось возобновить издание «Записок». (АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 372, арк. 4–4 об.) Зазначена стаття була вже надрукована В.І. Вернадським в «Известиях РАН» (1921. Т. 15. № 1–18. Сер. 6. — С. 99–109).

⁸⁸ Ця стаття друкується за: В.І. Вернадский. О задачах геохимического исследования Азовского моря и его бассейна // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. — Симферополь, 1923. — Т. VIII. — С. 6–17.

⁸⁹ Маються на увазі статті одеського вченого Є.С. Бурксера, які друкувалися в «Трудах химической и радиологической лаборатории» в Одесі.

⁹⁰ Див.: В.І. Вернадский. Краткий отчет о ходе исследований радиоактивных месторождений Российской Империи летом 1914 года // Известия АН. — СПб., 1914. — Т. 8. № 18. — Сер. 6. — С. 1353–1384.

⁹¹ У складі Комісії продуктивних сил Криму була спеціально утворена підкомісія «Крым как курорт и здравница» на чолі з В.І. Вернадським.

⁹² Трохи згодом ця ідея Вернадського була реалізована. У 1921 р. при Науковій раді Центрального управління курортами Криму була створена комісія у складі: проф. А.А. Байкова, доцентів П.А. Двойченка, С.П. Попова, професорів М.Н. Щевандіна, Н.Н. Клепініна і асистента А.А. Дзевановського (Кримський університет) для з'ясування цілого ряду питань, які стосуються Сакського озера як грязелікувального курорту Криму. Комісія склала детальний звіт з рекомендаціями. Звіт був надрукований у кримському журналі: А.А. Байков. О поездке в Саки // Крымские курорты. — Симферополь, 1922. — № 3. — С. 1–13.

⁹³ Ця ідея Вернадського була також реалізована. При Центральному управлінні курортами Криму був створений науково-дослідний інститут.

⁹⁴ Незабаром комісію очолив друг і соратник Вернадського по Таврійському університету відомий учений-медик професор М.М. Дітеріхс.

⁹⁵ А.А. Байков входив в підкомісію «Крым как курорт и здравница».

⁹⁶ В.А. Обручев увійшов до названої підкомісії.

⁹⁷ Керченський півострів В.І. Вернадський досліджував двічі — в 1898 и 1899 рр. У першій поїздки (1898) його супроводжували його учні Я.В. Самойлов та С.П. Попов; у другій (1899) — тільки С.П. Попов. В архіві В.І. Вернадського зберігаються спогади С.П. Попова про спільні поїздки до Криму: «На Керченском полуострове посещено и изучено грязевые сопки и затем месторождение железных руд по берегам Керченского пролива. Второй раз в 1899 г. вместе с Владимиром Ивановичем Вернадским я совершил большую экскурсию по восточному Крыму, главным образом по Керченскому полуострову. Особое внимание было посвящено грязевым вулканам и железным рудам». (АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 32, арк. 91). Результати його наукових поїздок, пов'язаних з генезисом залізних руд, були оприлюднені в публікаціях 1898–1902 рр., а саме: «Еникальские грязевые вулканы» (1899); «О содержании буры в продуктах извержения грязевых вулканов Керчи и Тамани» (1902).

⁹⁸ Див. коментар до попередньої статті В.І. Вернадського «О содержании буры в продуктах извержения грязевых вулканов Керчи и Тамани».

⁹⁹ Стаття В.І. Вернадського «Угорская Русь с 1948 г.» вперше була опублікована О. Мазурком 1996 р. в журналі «Карпатська Україна» (№ 8–12. — С. 74–85). Вдруге вона вийшла у 2003 р. разом із «Заметками, выписками и библиографией об Угорской Руси и угроруссах» (Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — Ужгород, 2003. — 94 с.).

Історія українського народу ще з років навчання в харківській гімназії (1873–1876) була предметом зацікавлень В.І. Вернадського. Матеріали та бібліографію з цієї проблематики він збирав усе життя, наразі вони зберігаються в АРАН (ф. 518, оп. 4, спр. 219). Особливе місце в цих інтересах займала історія угорських русинів, яку Володимир Іванович розглядав як частину історії України. Передусім це можна пояснити особливим ставленням до цього краю батька Володимира Івановича — Івана Васильовича Вернадського, який випишував закарпатські часописи «Свет» і «Слово» й таким чином започаткував збір матеріалів з історії Угорської Русі (Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 190).

Поштовхом до підбору бібліографії і матеріалів щодо Угорської Русі стало ознайомлення сімнадцятирічного юнака з публікацією невідомого автора «Голос из Угорской Руси» в журналі «Русская мысль», № 3, що вийшла в 1880 р. У ній йшлося про утиски угрорусів з боку властей. Автор апелював до громадськості та влади Росії з проханням дати можливість угорським русинам поселитися на землях у Криму, європейській Росії або навіть у Сибіру (Див.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 19). Описані явища надзвичайно схвилювали гімназиста В.І. Вернадського, а тому починаючи з 1880 і до 1885 р. він активно працював над рукописом майбутньої статті, яка згодом отримала назву «Угорская Русь с 1848 г.». Втім, з невідомих причин, рукопис так і не було завершено.

У майбутньому вчений не припиняв цікавитися життям цього краю. За порадою Володимира Івановича 1915 р. його син Георгій в «Голосе минувшего» (№ 3) надрукував статтю «Угорская Русь и ее возрождение в середине XIX века». (Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — С. 190). Це частково реалізувало давній задум ученого та продовжило сімейну справу, розпочату ще його батьком.

Особливе ставлення у Володимира Івановича було до людей, які мали стосунок до карпатських русинів. До кола знайомих В.І. Вернадського належав виходець із Закарпаття правознавець-міжнародник Володимир Емануїлович Грабарь (1865–1956), внук А.І. Добрянського, сім'я якого через політичне переслідування за москвофільські настрої була змушена переселитися з Угорської Русі до Росії. Цінував він дослідження з історії угорських русинів, зокрема дослідника історії Закарпаття та Підкарпаття Євгена Юліановича Перфецького (1888–1947), з яким познайомився, перебуваючи в Україні. «С Перфецким отдыхал и гулял в Ботанич[еском] саду. Замечательно хорошее делает впечатление: служитель науки... Перфецкий много рассказывал об Угорской Руси. Я чувствую, что эта меня юношеская идея ее защиты все больше привлекает...» (Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — С. 97).

Знову звернутися до питання про угрорусів В.І. Вернадського примусили міжнародні події, про які він довідався в листопаді–грудні 1919 р. у Ростові-на-Дону, де черговий раз перебував у справах Української академії наук. На теренах колишньої Австро-Угорської імперії було утворено Карпатську автономію. Ця звістка надзвичайно схвилювала вченого: «В газетах известия о создании автономии Карпатской Руси в Чехии. Удивительна судьба Угорской Руси! Ее судьба всегда меня глубоко интересовала — но я никогда не думал, чтобы можно было дожить до такого факта, который теперь происходит. Помню, мои разговоры об Угорской Руси с Драгомановым, который считал

какой-то священной обязанностью ее защиту... Не хватало у меня время реального проведения в жизнь этих моих интересов, и лишь совершенно неожиданно судьба поставила меня в 1918 году в круговорот украинских дел. Читал я об Угорской Руси все время и подбирал украинскую литературу... Сейчас, когда я пишу эти строки, передо мной возникают многочисленные обрывки прочитанного — в гимназии еще воспоминания участника Венгерского похода, кажется Лихонина, в университете книгу Biedermann'a Ungar. Ruthenem? Затем статьи Петрова, Перфецкого, Егона, де Волана и множество других... А сейчас это первая русская область, вышедшая из анархии (*Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — С. 191).

Того ж дня (30. XI (13.XII) 1919) Володимир Іванович подав матеріал про Угорську Русь для друку у місцеву газету «Донская речь». Проте, як виявилось згодом, рукопис було загублено. Вдруге опублікувати статтю про Угорську Русь в «Донской речи» В.І. Вернадський спробував 9 (22). XII.1919 р.: «Утром в ред[акции] «Приаз[овского] края»; хотелось поместить статью «Научные задачи момента». Согласны через несколько дней. Или ее и «Судьба Угорской Руси» (2-ой раз — первую потеряли) — в «Дон[скую] речь». Обещают послезавтра...» (*Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — С. 192). Однак у наступних номерах «Донской речи» стаття про Угорську Русь так і не вийшла. Очевидно, це було пов'язано з тим, що в кінці грудня 1919 р. ростовські газети взагалі припинили виходити.

«Ниночка принесла (через служащих в укр[аинском] Дніпросоюзе) № «Русской земли» из Ужгорода от 26.VII.1919. Почти год назад, но это первая непосредственная весточка из Уг[орской] Руси. Удивительно все по-прежнему. То же язычие, те же понятия. Даже еще частию слав[янский] шрифт. Напоминает старый «Свет», который выписывался еще отцом и я читал его в детстве в Харькове. Но из «Р[усской] з[емли]» я вижу, что старые русофильские течения имеют корни в интеллигенции и м[ожет] б[ыть], в народе. М[ожет] б[ыть], я ошибся в своей оценке положения в статье (напечатанной ли?) в «Дон[ской] речи»?», — запише вчений майже рік потому (*Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. Январь 1920 — март 1921. — С. 81). Доля статті залишається невідомою до цього часу.

Крім рукопису «Угорская Русь с 1848 г.», укладачі даної серії подають також виписки із монографій, статей, брошур тощо, зроблені вченим. Серед цих матеріалів міститься і критичний аналіз В.І. Вернадським статті «Пословицы и поговорки Угорской Руси», вміщеної в «Записках императорского Русского географического общества по отделению этнографии» — СПб., 1869, т. 1 (АРАН, ф. 518, оп. 4, спр. 214, арк. 3–11).

Текст статті передано із збереженням усіх мовних і стилістичних особливостей оригіналу.

¹⁰⁰ Де Воллан Григорій Олександрович (1847–1916) — російський і український фольклорист та етнограф. У 1870-х роках відвідав Закарпаття, де зібрав численний фольклорний та етнографічний матеріал. Видав збірку «Угросоруські народні пісні» (СПб., 1885). Автор праці про історію та літературу Закарпаття («Угорська Русь», 1878).

Літ.: Угросорусские народные песни. — СПб, 1885. — передрук // Вчені Росії про Закарпаття / Упор. О.С. Мазурка, І.О. Мандрика. — Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 2009. — С. 184–200; *Венгеров С.А.* Источники словаря русских писателей. — Т. 2. — СПб, 1910. — С. 211; *Поп И.* Де Воллан Григорий Александрович // Энциклопедия Подкарпатской Руси. — Ужгород, 2001. — С. 175.

¹⁰¹ Головацький Яків Федорович (1814–1888) — український та російський учений, етнограф, історик, фольклорист, літературознавець, поет, священник. Закінчив Львівський університет (1831–1841). Після висвячення на греко-католицького священника (1843) служив у кількох парафіях Галичини, згодом був призначений на кафедру російської мови та літератури у Львівський університет. Один із основоположників гуртка «Руська

трійця», разом із М. Шашкевичем та І. Вагилевичем видавав гражданським шрифтом альманах «Русалка Дністровая» (1837). Опублікував праці «Подорож по Галицькій та Угорській Русі», «Карпатська Русь» (1875); «О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии» (1877), «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1878) та ін.

Літ.: *Левицький І.* Яків Головацький і Пантелеймон Куліш // Дело. — 1886. — № 48. — С. 1–2; № 49. — С. 1–3; № 51. — С. 1–2; *Ваврик В.Р.* Яков Федорович Головацкий, его деятельность и значение в галицко-русской словесности. — Львов, 1925. — 168 с.; Яків Головацький: Біографічний нарис // Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX — I третина XX ст.) / За ред. Н. Зелінської. — Львів: Світ, 2003. — С. 36–45; *Палиєнко М.* «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кін. XIX — поч. XX ст.). — К.: Темпора, 2005. — С. 215–216; *Ткачук М.* Світло «Русалки Дністрової» // Дзеркало тижня. — 2007. — 6–12 жовтня. — № 37. — С. 21; Видатні діячі українського національного відродження (XIX–XX ст.): Біографічний довідник / Упоряд. Т.Ю. Анпілогова. — Луганськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2008. — С. 48; *Івашиків В.* Перший професор кафедри української словесності // Дзвін. — 2008. — № 7. — С. 125–130; *Задорожний В., Безеса Т., Богів О.* Яків Головацький про життя і побут населення українських Карпат // Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (Чернівці, 27–28 листопада 2009 р.): Тези. — Чернівці: ЧНУ, 2009. — С. 230–233; *Магочій П.Р.* Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. — Ужгород, 2010. — С. 138.

¹⁰² Пипін Олександр Миколайович (1833–1904) — історик російської суспільної думки, дослідник російської і зарубіжної літератури і фольклору, академік Петербурзької академії наук (1896), почесний член НТШ (з 1903). Співробітник «Вестника Европы», прихильник українського руху.

Літ.: *Бухбіндер Н.* Листи В.Б. Антоновича до А.М. Пипіна // Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 109; Лист Д.І. Багалія до О.М. Пипіна // Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського (1918–1998). Путівник / Укл. О.С. Боляк, Т.І. Воронкова та ін. — К., 1998. — С. 19; *Аксенова Е.П.* Академик А.Н. Пыпин и вопросы украинского национального возрождения // Славяноведение. — 1999. — № 5. — С. 3–19; *Єфремов С.* Про дні минулі // Молода нація. — 2004. — № 3. — С. 183, 214; *Стороженко М.* З мого життя / Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. — К.: Либідь, 2005. — С. 191–192; *Войцехівська М.* Іван Франко та Олександр Пипін // Науковий вісник Музею імені І.Франка у Львові. — 2007. — Вип. 7. — С. 224–232; *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя. — Ч. 1–2. — Стрий, 2007. — С. 312–313.

¹⁰³ Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) — див. іменний покажчик.

¹⁰⁴ Кустодієв Костянтин Лукич (1837–1875) — російський публіцист, священник та історик церкви другої половини XIX ст. Був російським православним священником (з 1864), який дістав призначення в каплицю в м. Урьом, біля Будапешту і займав цю посаду від 1870 р. Автор праць про Угорську Русь: «Из истории разочарований австрийских славян: посольство угорских русских в Вене в 1849 г.», «Конгресс католиков Венгрии и Угорские-Русские», «Церковь угорских русских и сербов в их взаимоотношении». Виявив в архіві рукопис О. Духновича «История Пряшевской епархии», переклав його з латинської на російську мову (вийшла в Петербурзі у 1877 р.).

Літ.: *Рудловчак О.* За завісою минулого: Матеріали до взаємин Закарпаття з Росією // Дукля. — 1970. — № 4. — С. 59–68; *Рудловчак О.* Сльоза над могилою російського друга Закарпаття, похованого в угорській землі // Біля джерел сучасності: розвідки, статті, нариси. — Братіслава, Пряшів, 1981. — С. 161–173; *Магочій П.Р.* Балудянський Андрій // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. — С. 386.

¹⁰⁵ Гельвельд Фридріх (1842–1892) — німецький географ та історик культури, редактор журналу «Aus land» (1871–1881). Автор праць: «Kulturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung» (1875), «Die Erde und ihre Volker».

¹⁰⁶ Якунин — автор праці «Бунты в Тамбове» (1831).

¹⁰⁷ Рабатін Іван — солдат російської армії, втікач, що підняв у 1831–1832 рр. повстання у Шароському комітаті.

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 64.

¹⁰⁸ Кошут Лайош (1802–1894) — угорський громадський діяч, лідер національно-визвольної боротьби угорського народу (1848–1849), працював адвокатом, був редактором газети «Pesti Hirlap» (1841–1844). Створив Опозиційну партію (1847), від якої був обраний депутатом від комітату Пешт. Під час революції в Угорщині з вересня 1848 р. керівник Комітету захисту батьківщини (з жовтня 1848 р. — фактично уряд), у травні–серпні 1849 р. — верховний правитель Угорщини. Ініціатор створення угорської національної армії (липень 1848 р.), видання Декларації незалежності (квітень 1849 р.), яка оголосила про позбавлення від влади Габсбургів. Угорська революція була придушена царськими військами Росії. Емігрував спочатку до Туреччини, з 1851 р. до Англії, згодом до США. Був одним із засновників Угорського національного управління 1859 р. (угорського уряду в екзилі).

Літ.: Динер П. Из малоизвестных страниц наследства Л. Кошута // Studia Slavica. — Budapest, 1956. — Т. 2. — № 1–4. — Р. 217–288; Держалюк М.С. Лайош Кошут і національно-визвольна війна угорського народу 1848–1849 рр. // Міжнародні зв'язки України: пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. — К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — Вип. 6. — С. 66–75; Пагурия В. Лайош Кошут: До 200-річчя з дня народження // Вечірній замок. — 2002. — 26 вересня. — С. 4; Лайош Кошут // Пагурия В., Федів С. Творці історії Мукачева. — Ужгород, 2011. — С. 43–44.

¹⁰⁹ Петефі Шандор (Олександр Петрович, 1823–1849) — видатний угорський поет. Основоположник угорської національної літератури. В 1847 р. побував на Закарпатті, збирав і обробляв народні пісні, написав кілька віршів («У Мукачівській фортеці», «Жаркий полудень»). Брав активну участь в угорській революції 1848–1849 рр.

Літ.: Гидаш А. Шандор Петефі. — М., 1960; Шахова К.О. Шандор Петефі — співець угорської революції 1848–1849. — К., 1969; Герасимова Г.П. Два поетичні генії — Тарас Шевченко й Шандор Петефі // Слово і час. — 2008. — № 7. — С. 104–106; Ворошилов О. Закарпатські сліди Шандора Петефі // Дзеркало тижня. — 2008. — 5 квітня. — С. 13.

¹¹⁰ Дембинський Генріх (1791–1864) — польський генерал, учасник походу 1812 р., особливо прославився діями у Литві під час польського повстання у 1830–1831 рр., брав участь в угорському повстанні 1848–1849 рр. Автор праць: «Memoires sur la campagne de Lithuania» (1832), «Denkwurd. uberd. Ungar. Krieg» (1849).

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 59.

¹¹¹ Хрульов Степан (1807–1870) — російський генерал-лейтенант (1853). Під час Кримської війни — учасник боїв на Дунаї (1854), командував південно-східною ділянкою оборони Севастополя (1855).

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 66.

¹¹² Добрянський Адольф Іванович (1817–1901) — громадсько-політичний і культурно-освітній діяч Закарпаття, вчений. Працював гірничим інженером в Словаччині, Чехії, Сілезії, австрійським комісаром при російській армії (1848–1849). Займав вищі

посади в австрійському державному апараті, намісник «Руського дистрикту» в Ужгороді (1849–1860), очолював «Общество Св. Василия Великого» (з 1864), редагував ужгородську газету «Свет» (1867–1871). Основне місце у науковому доробку займали праці з національного питання, в яких розвивалася ідея культурно-національної автономії та необхідність об'єднання західноукраїнських земель — Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття в одну автономну область у складі федерації австро-угорських народів. У 1849 р. подав на розгляд австрійського імператора «Пам'ятник русинів Угорщини» — проект розподілу Угорщини за національними дистриктами.

Літ.: *Дорошенко Д.* Угорська Україна. — Ужгород: Срібна земля, 1992. — С. 30–32; *Білак П.І., Пальок В.В.* Роль А.І. Добрянського в суспільному русі Закарпаття в середині та другій половині XIX ст. // *Carpatika*. — 1995. — Вип. 3. — С. 44–50; *Поп І.* Енциклопедія Подкарпатської Русі. — С. 141–142; *Білак П.І.* Суспільно-політична діяльність А.І. Добрянського у 1948–1949 рр. // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. — Сер.: Історія. — 2002. — Вип. 7. — С. 109–111; *Гльницький В., Федака С.* Перші особи. Історія Закарпаття у біографіях його керівників. — Ужгород: Тімпал, 2011. — С. 8–13.

¹¹³ Ганка Вацлав (1791–1861) — чеський філолог, поет, громадський діяч. Вищу освіту отримував у Празькому (з 1809), а потім у Віденському університетах (1813–1814). Викладав старослов'янську і російську мови у Карловому університеті у Празі (з 1848). Сприяв зміцненню культурних контактів чехів з іншими слов'янськими народами. Перекладач українських пісень, переклав на чеську мову «Слово о полку Ігоревім».

Літ.: *Міяковський В.* Люди 40-х рр. (Кирило-мефодіївці в їх листуванні) // *За сто літ*. — 1928. — Кн. 2. — С. 48, 86, 87; *Енциклопедія життя і творчості Н.І. Костомарова*. — К.: Інститут історії України; Донець: Юго-Восток, 2001. — С. 103; *Лисенко Микола*. Листи. — К.: Музична Україна, 2004. — С. 616; *Почесні члени Харківського університету: Біографічний довідник / Зайцев Б.П., Кадеєв В.І., Куделко С.М. та ін.* — Х.: Тимченко, 2008. — С. 59.

¹¹⁴ Шафарик Павло-Йозеф (1795–1861) — діяч словацького і чеського національного руху в 1830–1840 рр., історик, філолог, поет. Закінчив Ієнський університет. Член Віденської академії (1848), іноземний член-кореспондент Петербурзької академії наук (1839). Директор сербської православної гімназії Нового Саду в Угорщині (1819–1825). У 1830-ті роки переїхав до Праги: з 1841 р. — бібліотекар Празького університету. Один із авторів програми «будителів» (1818), пропагував ідеї «слов'янської взаємності».

Літ.: *У руслі слов'янського річища (до 200-річчя від дня народження П.Й. Шафарика) // Тиса*. — 1996. — № 1–2. — С. 103–105; *Захаржевська В.* П.Й. Шафарик — відомий учений-славист і Україна // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — Вип. 7. — С. 110–114; *Зимоля М.* Україна в оцінках Шафарика // *Всесвіт*. — 1998. — № 4. — С. 159–163; *Микола Лисенко*. Листи. — С. 656; *Почесні члени Харківського університету*. — С. 279–280.

¹¹⁵ Палацький Франтішек (1798–1876) — чеський політичний діяч, історик, філософ. Почесний член імператорського Університету св. Володимира (з 1868). Один з авторів програми «будителів» (1818), організатор Матиці чеської (1831), ініціатор I слов'янського з'їзду у Празі. У 1848–1849 рр. розвинув програму австрославізму.

Літ.: *Кріль М.* Франтішек Палацький і Україна // *Проблеми слов'янознавства*. — Львів, 1993. — Вип. 45. — С. 157–159; *Лисенко Микола*. Листи. — С. 642.

¹¹⁶ Міклошич Франц (1813–1891) — австрійський і словацький філолог, славист, учень О. Огоновського, професор слов'янської філології Віденського університету (1850–1886), член Віденської академії наук (1851), член-кореспондент Петербурзької

академії наук (1856). Розробив граматику старослов'янської мови, згодом і інших слов'янських мов. Один з перших серед західноєвропейських мовознавців відстоював думку про самобутність української мови. Автор праць: «Порівняльна граматика слов'янських мов» у 4-х томах (1852–1875); «Vergluchende Grammatik der slavischen Sprachen» (1852), «Die Bildung der Ornstnamen aus personennamenim Slavischer (1864)».

Літ.: *Барвінський О.* Спомини з мого життя. — Львів, 1913. — Ч. 2. — С. 61, 62, 63, 387; Почесні члени Харківського університету. — С. 173.

¹¹⁷ Любомирський Єжи (1817–1831) — князь, польський громадсько-політичний діяч у Східній Галичині.

Літ.: *Мазурок О., Пеняк П., Шевера М.* Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 62.

¹¹⁸ Піч Йозеф (1847–1911) — чеський археолог, етнограф та історик. Ряд робіт присвятив історії слов'ян, у т.ч. історії Росії. Пропагував ідею слов'янської єдності.

Літ.: *Мазурок О., Пеняк П., Шевера М.* Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 63.

¹¹⁹ Франц Йосиф I (1830–1916) — імператор Австрії і король Угорщини (1848 р.), з династії Габсбургів. У 1867 р. перетворив Австрійську імперію у двоєдину монархію Австро-Угорщину. З його іменем пов'язане придушення революції 1848–1849 рр., а для Закарпаття — ліквідація руських шкіл та заміна кирилиці на латинський шрифт.

Літ.: *Мазурок О., Пеняк П., Шевера М.* Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 66.

¹²⁰ Добрянський Віктор Іванович (1815–1860) — греко-католицький священик, педагог, громадсько-політичний, культурний діяч Закарпаття. Працював інспектором руських шкіл на Закарпатті. Підтримував ідею об'єднання русинів Закарпаття і Прикарпаття. Член делегації русинів у Відні у жовтні 1849 р., один з авторів «Меморандуму русинів», переданого імператору Францу Йосифу I. Брат А. Добрянського. Переслідувався угорською владою, покінчив життя самогубством.

Літ.: Діячі історії, науки і культури Закарпаття: малий енциклопедичний словник / Укл. Г.П. Павленка. — Ужгород, 1997. — С. 38; *Поп И.* Добрянский Виктор // Энциклопедия Подкарпатской Руси. — С. 158.

¹²¹ Висаник М. — декан медичного факультету Віденського університету, лейб-медик Франца Йосипа.

Літ.: *Мазурок О., Пеняк П., Шевера М.* Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 57.

¹²² Алексович В. — співробітник медичного факультету Віденського університету, заслужений директор лікарні св. Йосипа.

Літ.: *Мазурок О., Пеняк П., Шевера М.* Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 57.

¹²³ Бах Олександр (1813–1893) — барон, австрійський міністр юстиції (1848), міністр внутрішніх справ Австрії. Один із головних діячів реакції. Франц Йосиф правив Угорщиною з допомогою армії чиновників, одягнених у форму, схожу на форму угорських гусарів, а тому сучасники та історики називали їх «баховськими гусарами», а цей історичний період — «тихими роками епохи Баха».

¹²⁴ Кузєнев М. — депутат австрійського парламенту.

Літ.: *Мазурок О., Пеняк П., Шевера М.* Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 61.

¹²⁵ Шашкевич Григорій (1809–1888) — український громадсько-політичний і церковний діяч, греко-католицький священик. Вивчав теологію у Львівському універ-

ситеті, закінчив греко-католицьку духовну семінарію. До 1848 р. був священиком у с. Угринів біля Станіслава. Співзасновник і заступник голови Станіславської окружної руської ради філії Головної руської ради (з 1848), посол до австрійського парламенту (рейхстагу), радник міністерства освіти у Відні, керував департаментом галицького шкільництва, був цензором шкільних підручників (1845–1865). Канонік, архіпресвітер капітули в Перемишлі (з 1852). Ректор греко-католицької духовної семінарії у Відні (з 1858). Був послом Галицького сейму (1867). Відстоював позицію щодо поділу Галичини на дві адміністративні провінції (українську і польську) за етнічною ознакою, народну мову, противник москвофільської тенденції в письменстві, автор меморандуму, спрямованого проти проекту латинізації української писемності (1859). Був автором однієї з перших граматик української мови для народних шкіл (1862) і «Німецько-руської правничої термінології» (1851), виданої у співавторстві з Я. Головацьким та Ю. Вислобоцьким.

Літ.: Мовознавство України. — К., 1997. — С. 642; Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. — Л., 2000. — Т. 10. — С. 37–97.

¹²⁶ Литвинович Спиридон Ілліч (1810–1869) — церковний діяч, Галицький митрополит Української греко-католицької церкви (1863–1869). З 1852 р. — ректор духовної семінарії у Відні, з 1863 р. — львівський митрополит. Був віце-маршалком Галицького сейму, членом Державної ради Австрійської імперії, співголовою Палати послів австрійського парламенту. Автор патріотичних поезій, зокрема пісні «Руський молодець». Великою заслугою Спиридона Литвиновича було прийняття в 1863 р. «Конкордії» з римо-католицькою церквою — угоди, яка стала перешкодою в полонізації Галичини. Відстоював українську народну мову в школах і проповідях та проект адміністративного поділу Галичини.

Літ.: Назарко І. Київські і Галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590–1960). — Рим, 1962. — (Записки ЧСВВ. — Сер. 11. — Секція 1. — Т. 13).

¹²⁷ Вислободський Юрій (Юліан-Антоній) (псевдонім Василь Зборовський, 1819–1871) — журналіст, видавець, перекладач, друкар, письменник. Директор друкарень Ставропігійського інституту у Львові (з 1848), член-засновник Головної Руської Ради (1848), учасник Руського Собору (1848). З 1849 р. переїхав до Відня, де займав різні державні посади (працівник Надвірної і державної друкарні, Міністерства внутрішніх справ). З 1864 р. — цісарський радник. Видавець та редактор українських періодичних видань «Вістник для русинів Австрійської держави», який виходив у Відні протягом 1850–1866 рр. з додатками «Сион», «Церков-Школа», «Отечественный сборник» (1853–1859, 1861–1862, 1866). Перекладав (разом з Я. Головацьким) на українську мову тексти законів («Общий вісник законів державних і правительства», 1849–1858). Сприяв запровадженню української мови в письменство, боровся проти впровадження латинського шрифту для українських видань, за єдність східної і західної гілок українського народу.

Літ.: Завадка Б. Юліан Вислободський — послідовник Маркіана Шашкевича // Шашкевичіана. Нова серія. — 2000. — № 3/4. — 214–221; Романюк М. Оратаї журналістської ниви: Українські редактори, видавці, публіцисти. — Львів: НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника; Науково-дослідний центр періодики, 2002. — С. 29; Кулинич М.М. Юліан Вислободський — головний редактор часопису «Вісник для русинів Австрійської держави» // Поліграфія і видавнича справа. — 2010. — № 1. — С. 17–21.

¹²⁸ Герингер К. — барон, політичний цісарський комісар Угорщини.

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 58.

¹²⁹ Шмерлінг Антон (1805–1893) — австрійський політичний діяч, міністр юстиції Австрії.

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 67.

¹³⁰ Кресус К. — барон, міністр фінансів Австрії.

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 61.

¹³¹ Шварценберг Карл Філіп (1771–1820) — князь, австрійський полководець, з 1788 р. на військовій службі, брав участь у війнах проти революційної, згодом наполеонівської Франції.

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 67.

¹³² Тун Лео (1811–1888) — граф, австрійський політик, намісник Чехії (1848), міністр народної освіти і вірувань Австрії (з 1849 р.).

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 65.

¹³³ Кульмер — барон, міністр шляхів сполучень Австрії.

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 61.

¹³⁴ Тунфельд — міністр землеробства та гірських промислів Австрії.

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 66.

¹³⁵ Радецький Йозеф (1766–1858) — граф, австрійський фельдмаршал, у 1831–1857 рр. — головнокомандувач австрійської армії в Північній Італії і генерал-губернатор австрійських володінь у Північній Італії. Придушував революцію 1848–1849 рр. в Італії.

Літ.: История Венгрии: В 3-х т. — Т. 2. — М.: Наука, 1972. — С. 137, 143, 147.

¹³⁶ Єлчич Йосип (1801–1859) — бан Хорватії, генерал австрійської армії (1848), учасник придушення повстання у Відні в жовтні 1848 р., революції в Угорщині 1848–1849 рр.

Літ.: История Венгрии. — Т. 2. — С. 138, 140, 141, 143–1947, 153, 154.

¹³⁷ Раячич І. — архієпископ Сербії, патріарх Австрії.

Літ.: История Венгрии. — Т. 2. — С. 91, 140, 142, 145, 154, 168, 169.

¹³⁸ Гурбан Йозеф Милослав (1817–1888) — словацький письменник, критик, публіцист. Закінчив теологічний факультет Братіславського ліцею (1830–1840). Протягом 1842–1877 рр. видавав альманах «Нітра», у 1848–1849 рр. — один з керівників словацького національного руху, сподвижник Л. Штура. Відігравав значну роль у літературному житті країни в 1840-х роках.

Літ.: Сиваченко Г.М. Гурбан (Hurban) Йозеф Милослав // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. — К.: Гол. ред. УРЕ імені М.П. Бажана, 1988. — Т. 1. — С. 522.

¹³⁹ Штур Людевіт (1815–1856) — ідеолог і керівник словацького національного руху в 1840-х роках, поет, філолог. Учасник Празького повстання 1848 р. Один з авторів концепції «слов'янської єдності».

Літ.: Шумило В.П. Революційні роки 1848–1849 у Словаччині // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Історія. — Вип. 65. — К., 2003. — С. 55; Неврлий М. Штур і Україна // Сучасність. — 2006. — № 1. — С. 126–137.

¹⁴⁰ Коллар Ян (1793–1852) — діяч словацького і чеського національного відродження, поет, історик, культурний діяч, вчений, виступав із програмою культурного зближення слов'ян.

Літ.: Шевчук В.І. Коллар Ян // Українська літературна енциклопедія. — Т. 2. — С. 530–531; Кріль М. «Коли руки діяльні, розквітає нація» // За вільну Україну. — 2002. — 23 січня. — С.4.

¹⁴¹ Караджич Вук Стефанович (1787–1864) — сербський філолог, історик, фольклорист, письменник, діяч національного відродження. Дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей (1842), багатьох європейських академій наук, зокрема Віденської (1848), Пруської у Берліні (1950), іноземний член-кореспондент Петербурзької академії наук (1851). Почесний член Харківського університету (1846). Основні праці — «Малий слов'яносербський пісенник простого народу» (1814); «Сербські народні казки» (1821); «Сербські народні пісні» (Т. 1–4, 1823–1833). Творчість Караджича вплинула на розвиток галицького літературного відродження 1830-х років.

Літ.: Тиртова Г.П., Харитонов В.І. Мовознавча і фольклористична діяльність В. Караджича // Проблеми слов'янознавства. — Вип. 39. — Львів, 1989. — С. 79–83; Вук Караджич і Тарас Шевченко // Мегела І. У світі вічних образів. Статті, лекції, відгуки. — К.: В-цтво Карпенка В.М., 2008. — С. 201–215; Олексів І. Прижиттєві видання В.С. Караджича (1787–1864) у фондах львівських бібліотек: тематика, шляхи надходження // Записки Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника. — 2008. — Вип. 1. — С. 26–42; Почесні члени Харківського університету. — С. 110.

¹⁴² Стратимирович Дж. — сербський генерал.

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 65.

¹⁴³ Гай Людевіт (1809–1872) — хорватський політичний діяч, один з керівників ілліризму — суспільно-політичного і культурного руху в Хорватії 30–40-х роках XIX ст. Був прихильником слов'янської єдності. Проголошував ідею створення «Великої Іллірії», яка мала б об'єднати всіх південних слов'ян, в тому числі балканських. У період революції 1848–1849 рр. підтримував контрреволюційну політику Й. Слачича.

Літ.: Исламов Т.М. и др. История Венгрии. — Т. 2. — С. 89, 90; Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 58.

¹⁴⁴ Попович Евменій — можливо, брат єпископа В. Поповича, одного із засновників товариства «Русская беседа» в Сегеті у 1856 р.

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 64.

¹⁴⁵ Духнович Олександр Васильович (1803–1865) — громадсько-культурний діяч, поет, письменник, педагог, публіцист, священник, видавець на Пряшівщині та Підкарпатській Русі. Закінчив академію в м. Кошиці (1821–1823) та греко-католицьку богословську семінарію в Ужгороді (1824–1827). Працював писарем у Пряшівській єпископській канцелярії, домашнім учителем в Ужгороді, священником на Пряшівщині, завідувачем нотаріальним відділом єпископської канцелярії в Ужгороді, з 1844 р. — каноніком капітули у Пряшеві. Був засновником «Літературного заведення Пряшевського» (1850), співзасновником «Общества св. Иоанна Хрестителя» в Пряшеві (1862) та «Общества св. Василия Великого» в Ужгороді. Вів активне листування з Я. Головацьким. Основні праці — «Книжица читальня для начинающих» (1847), «Краткий землепис для молодых Русинов» (1851); «Сокращенная граматика письменного рускаго языка» (1853), «Литургический катехизис» (1851, 1854); «Молитвенник для русских детей» (1854) «История Пряшевской епархии» (1877), а також загальна історія карпаторусинів «Истинная История Карпато-Росов или угорских Русинов» (написана російською мовою 1853, видана лише 1914) та ін.

Літ.: Демко М. Письма А. Духновича к Я. Головацкому. — Мукачево, 1927; Штернберг Я., Падяк В. Невідомі матеріали про творчість О. Духновича // Дукля. — 1988. — № 2. — С. 38–41; Пагуля В.В. «Я світ узрів під Бескидом...»: Сторінки історії. —

Ужгород: Карпати, 1993. — С. 45–51; *Євтух М.* Видатний український педагог і просвітител: (195 років від дня народження О. Духновича) // Шлях освіти. — 1998. — № 2. — С. 39–43; Просвітител Закарпаття: До 200-річчя від дня народження О.В. Духновича (1803–1865) // Календар знаменних і пам'ятних дат на 2003. — II квартал: Рекомендаційний бібліографічний довідник. — К.: Національна парламентська бібліотека України, 2003. — С. 38–42; *Бача Ю.* Життєвий і творчий шлях Олександра Духновича // *Alma mater*: Інформ. бюлетень навчально-консалтінгової фірми “ІНПРОФ”. — 2003. — № 25. — С. 2; О. Духнович як історик // *Данилюк Д.Д.* Історична думка на Закарпатті епохи національного відродження (кін. XVIII — сер. XIX ст.). — Ужгород: Інд.-вид. центр ЗППО, 2009. — С. 148–182.

¹⁴⁶ Таркович Григорій Андрійович (1754–1841) — літератор, славіст, професор теології, церковний діяч, греко-католицький священик в Гайдудорозі (з 1793), Ужгороді (з 1793), цензор у Будапешті (1803–1813), вікарій Кошицький (з 1813), капітулярний вікарій в Ужгороді (1815). Перший владики новоствореної Пряшівської єпархії (з 1816); єпископ Пряшівський (1818–1841). Відкрив велику публічну бібліотеку при греко-католицькій єпархії в Пряшеві.

Літ.: *Кустодиев К.* Церковь угорских русских и сербов в их взаимоотношении. — М., 1873; *Белень М.* Таркович Григорій // Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 р. — Ужгород, 2003. — С. 220–222.

¹⁴⁷ «Месяцеслов» — календар-щорічник живою українською мовою. Починаючи з 1850 виходив у Львові, Пряшеві, Перемишлі. У Львові виходив господарський (1850–1852) і науковий (1881–1882); Перемишлі — «Перемишлянин» (1850–1864); Чернівцях — «Месяцеслов буковино-руський» (1874, 1879–1884), Коломиї — «Месяцеслов народний русский» (1872–1885). Найдовше і регулярно «Месяцеслов» видавався в Ужгороді (протягом 1864–1925), більшість з них були випущені «Товариством св. Василя Великого» (1867–1892) і акціонерним товариством «Унію» (1893–1925). За своїм змістом вони були схожі на літературні альманахи. До «Месяцеслова» відносять виданий О. Духновичем збірник «Поздравления русинов» (Перемишль, 1850). Переважна частина «Месяцеслова» позначена «москофільським» спрямуванням.

¹⁴⁸ «Литературное заведение Пряшевское» (1850–1853) — перший літературний заклад підкарпатських русинів, заснований О. Духновичем. Основними завданнями закладу були: організація літературно-видавничого товариства, створення друкарні з кириличним шрифтом, видання літературного друкованого органу, заснування музею. Цей літературний заклад не був затверджений офіційно, проте його активно підтримували русинські, чеські та словацькі літератори. Членами товариства були Адольф і Віктор Добрянські, Антон Рубій, Олександр Павлович, Андрій Балудянський, Микола Нодь. Закладу не вдалося заснувати друкарню, друкований орган, музей, однак за три роки його існування було опубліковано 12 видань (зокрема, «Поздравление русинов на год 1851, 1852»); перший русинський календар («Месяцеслов для угорских русинов на год 1854»), твори О. Духновича («Краткий землепис для молодых русинов» (1951) та його молитовник («Хлеб души или набожныя молитви песни восточныя церкви православных христиан» (1851). Указом імператора 1853 р. цей заклад було закрито.

¹⁴⁹ Раковський Іван Іванович (1815–1885) — русинський громадський діяч, публіцист, один із перших, хто зробив спробу надати боротьбі русинського населення проти мадяризації та окатоличення організований і цілеспрямований характер. Навчався в Ужгородській духовній семінарії (1835–1836). Висвячений на греко-католицького священика у 1839 р. Був священиком Вишна Рибніца на Пряшівщині (1839–1844). У другій половині 1840-х років був переведений до Ужгорода вчителем, потім став про-ректором Ужгородської греко-католицької вчительської семінарії. Редактор «Земского

правительственного вестника для королевства Угорщины» в Будапешті (1850), видавав російськомовне періодичне видання «Церковна газета» (1856–1858), в якому пропагував ідею історичної єдності Карпатської Русі з Росією, з 1859 р. — священник в с. Іза. Один із засновників та керівників «Общества Св. Василия Великого».

Літ.: Некролог // Листок. — 1885. — № 6. — С. 89–92; *Коссей Ю.* Проводир Карпато-руського відродження: [До 180-річчя з дня народження] // Новини Закарпаття. — 1995. — 2 грудня. — С. 12; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах: з давніх часів до початку 20 ст. — Ужгород, 1997. — С. 198–203; *Пагуля В.* Іван Раковський // Благовісник. — 2002. — № 4. — С. 5; *Надім'янова Т.* Культурно-просвітницька діяльність Закарпатських будителів у XIX ст. — Дрогобич: Коло, 2008. — С. 215–216; *Поп І.* Раковський Іван // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. — С. 624–625.

¹⁵⁰ Попович Василь (1796–1864) — церковний діяч, греко-католицький священник у Сваляві, Мараморш Сегеті, у 1837 р. призначений єпископом Мукачівської єпархії, на цій посаді намагався, щоб кожна парафія мала школу, а кожний священник і дяк вміли читати, писати і викладати основи віри руською (українською) мовою.

Літ.: *Крालицький А.* Воспоминания о покойном епископе Мукачевском Василии Поповиче // Слово. — Львов, 1865. — № 17. — С. 1–2; № 18. — С. 1–2.

¹⁵¹ Чопей Ласло (1856–1934) — педагог, перекладач, вчений-мовознавець, викладач Будапештської гімназії. У 1871 р. видав граматику і читанку для початкових класів під назвою «Руська азбука і первонаочальна читанка для первого класа народних шкіл», у 1883 р. в Будапешті опублікував перший «Русько-мадярський словник», відзначений премією Угорської академії наук. Перекладав на угорську мову твори О. Пушкіна, І. Тургенєва, М. Гоголя, Ф. Достоевського та ін. Доводив, що руська мова є самостійною, і виступав проти тих вчених, які вважали її діалектом російської мови.

Літ.: *Штернберг Я.І.* 3 історії українсько-угорських культурних зв'язків у 2-й половині XIX — початку XX ст. // Тези доповіді на XX щорічній науковій конференції Ужгородського державного університету. Серія: Історичні науки. — Ужгород, 1966. — С. 69–70; Нариси історії Закарпаття. — Т. 1. — Ужгород: Закарпаття, 1993. — С. 413–414; Діячі історії, науки і культури Закарпаття. — С. 97; *Пагуля В.* Закарпатці у діаспорі. — Ужгород: Патент, 1997. — С. 154–153.

¹⁵² Балудянський Андрій (1807–1853) — педагог, церковний історик Підкарпатської Русі. Викладав церковну історію та канонічне право в Ужгородській греко-католицькій богословській семінарії (1840-ві — початок 1850-х рр.). У 1847 р. видав латинською мовою «Церковну історію». Член створеного у 1850 р. О. Духновичем «Литературного заведення Пряшевського», першого руського культурного товариства в Угорській Русі.

Літ.: *Игнатиев Ф.* Андрей Балудянский, каноник // Карпат. — 1873. — 15 (27) декабря. — С. 2–3; Голос из Угорской Руси // Русская мысль. — 1880. — № 3; *Феерчак Л.* Очерк литературного движения угорских русских. — Одесса, 1888. — С. 22; *Левицкий И.Е.* Прикарпатская Русь в XIX в. в биографиях и портретах ее деятелей. — Т. 1. — Львов, 1898. — Вып. III. — С. 120–123; *Свенцицкий И.С.* Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в I пол. XX в. — СПб., 1906. — С. 27; *Магочій П.Р.* Балудянський Андрій // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. — С. 38.

¹⁵³ Мигалич Микола — греко-католицький священник с. Орябино.

Літ.: *Мазурок О., Пеняк П., Шевера М.* Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 62.

¹⁵⁴ Шенборн Євген-Ервін — граф, спадкоємець Мукачівсько-Чинадіївської домінії. З іменем Шенборна і його матері графині Шенборн-Ментфорд пов'язане подальше

розширення німецької колонії в межах домінії. За часів Є. Шенборна ще раз був реконструюваний Мукачівський замок, який отримав сучасний вигляд.

Літ.: Династія Шенборнів // Закарпаття. Хто є хто / Авт.-упор. В. Банов. — К.: Українське наукове товариство геральдики і лексикології, 2005. — С. 20–21; Кобаль О. Шенборн і Закарпаття // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. — 2007. — № 8. — С. 8–18.

¹⁵⁵ «Общество св. Иоана Хрестителя» (1862–1948) — засноване О. Павловичем, О. Духновичем 1862 р. у Пряшеві. 1862–1875 рр. — його головою був А. Добрянський, заступник А. Рубій. Товариство нараховувало близько 400 осіб. До складу товариства входили представники різних соціально-політичних прошарків. Членами товариства були російські вчені М. Раєвський, В. Ламанський, які підтримували його фінансово, надсилали літературу. Товариством було створено бібліотеку та гуртожиток для незаможних студентів в Пряшеві (Alumneum). 1867 створена даною організацією «Фундація Олександра Духновича» допомагала незаможним студентам, надавала кредити русинським селянам. Після смерті О. Духновича «Товариство» занепало. Його активність відновилося за єпископства Павла Гойдича (1888–1960). Свою діяльність припинило 1948 р.

¹⁵⁶ «Свет» (1866–1871) — перша русинська кирилична газета. Виходила в Ужгороді як орган «Общества святого Василия Великого». Певний час керівництво нею здійснювали А. Добрянський та І. Раковський. Ця газета намагалася сконсолідувати русинське суспільство у боротьбі проти впроваджуваної угорським урядом політики асиміляції (мадяризації) русинів.

¹⁵⁷ Вароді — угорський службовець.

¹⁵⁸ Сабов Кирило Антонович (1838–1914) — педагог, публіцист, видавець, журналіст. Закінчив академію в м. Сату Маре та Центральну теологічну семінарію у Відні (1857–1860). У 1862–1872 рр. — професор російської мови, історії і географії Ужгородської гімназії. Написав «Граматіку письменного русского языка» (1865). Разом із Ю. Ігнатовичем редагував першу підкарпатську газету «Свет» (1867–1869), співпрацював із сатиричною газетою «Сова» (1871). У 1870–1871 рр. був головою «Общества святого Василия Великого».

Літ.: Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. — Львів: 1998. — Т. 7. — С. 2680; Календар знаменних краєзнавчих дат на 2008 р. — Ужгород: Вид-во В. Поця, 2007. — С. 134–136.

¹⁵⁹ Павлович Олександр Іванович (1819–1900) — закарпатський поет, фольклорист, письменник, журналіст, культурний і громадський діяч, москвофіл, слов'янофіл. Навчався в духовній семінарії в Трнаві (1843–1847). Працював приватним учителем (1848–1850), архіваріусом єпископської канцелярії у Пряшеві (з 1850), приходським священиком у Біловежі (1851–1864), у Свиднику (1864–1900). Брав активну участь у громадському і культурному житті краю. Співпрацював з багатьма періодичними виданнями («Слово», «Зоря», «Зоря Галицкая», «Свет», «Новий свет», «Листок» та ін.). Підтримував громадсько-культурні зв'язки з О. Духновичем, А. Добрянським. Був співзасновником «Общества св. Иоанна Хрестителя», брав участь у «Литературном заведении» О. Духновича та ін. Збирав фольклорний та етнографічний матеріал. Його називали «маковицьким солов'єм». Автор праць «Став бідного селянина цілі бивніше описаніє долі земле дільца русина в неуродних долинах Карпат», «Батькови Духновичу»; «Отечественна любовь подкарпатских русинов» та ін.

Літ.: Микитась В. О. Павлович // Радянське літературознавство. — 1965. — № 5. — С. 68–79; Шлепецький А. До біографії та ранньої творчості О.І. Павловича // Дукля. — 1978. — № 4. — С. 69–72; Шлепецький А. Олександр Павлович. Життя і творчість. — Пряшів: СПВ-ВУЛ, 1982. — 304 с.; Євтух М.Б. «Ми поорем, ми посієм — внуки будуть

жати...»: Просвітитель-педагог О.І. Павлович (1819–1900 рр.) // Рідна школа. — 1995. — № 4. — С. 15–18; Токар М. Павлович Олександр Іванович // Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 р. — Ужгород, 2003. — С. 177–180; Надім'янова Т. Культурно-просвітницька діяльність Закарпатських будителів у XIX ст. — С. 214–215.

¹⁶⁰ «Общество святого Василия Великого» — культурно-просвітницьке товариство русофільської орієнтації. Його історія розпочалася з прохання «Богословського товариства» Ужгородської духовної семінарії 1864 р. до влади затвердити статут нової організації під назвою «Літературне товариство підкарпатських синів Східної католицької церкви». Товариство було зареєстровано. Зі вступом до нього 1866 р. А. Добрянського воно було перейменовано у «Общество св. Василия Великого». В 1870 р. кількість членів товариства нараховувала більше 700 осіб. Завданнями товариства були: забезпечення шкільними підручниками Мукачівської та Пряшівської єпархій, видання газет та релігійних книг. «Товариство» видавало «Месяцеслов» (1867) та «Свет» (1861–1871), «Новый свет» (1871–1872), яку через «русофільсько-націоналістичний характер» було закрито. За ініціативою єпископа Ш. Паньковича з нього було вигнано А. Добрянського та І. Раковського. Замість них організацію очолили проугорсько налаштовані жупани Ш. Негребецький та Г. Маркоша. На VIII з'їзді товариства в 1873 р. було запропоновано змінити назву та видавати книги мадярською мовою. Ці пропозиції не реалізувалися, а тому воно втратило вплив. Їх діяльність була відновлена 1895 р. 1902 р. товариство було перетворено в книжкове видавництво «Унію».

¹⁶¹ «Слово» — суспільно-політична газета москвофільського спрямування. Виходила у Львові 1861–1887 рр. Засновником та першим редактором був Б. Дідицький, згодом В. Площанський (1871–1887). Часопис друкувався етимологічним правописом — «язичієм».

¹⁶² Товт Микола (1833–1882) — церковний діяч, греко-католицький священник, професор Ужгородської семінарії, Будапештського університету, з 1876 р. — Пряшівський єпископ.

Літ.: Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. — С. 80.

¹⁶³ Вар Михайл — учитель, ймовірно, з Березнянщини.

¹⁶⁴ Пастелій Іван (світське ім'я та прізвище: Іван Ковач) (1741–1799) — греко-католицький священник, педагог, історик та культурний діяч. Навчався в Ужгороді, Будині, Егері. Був викладачем у Мукачівській богословській школі, згодом священником в Гуменному, Хусті, Мукачеві та каноником, єпископом Мукачівської єпархії в Ужгороді (1874–1891). Написав «Історію Мукачівської єпархії», яка дійшла до нас під назвою як додаток до «Історії карпатських русинів» Михайла Лучкая, а також працю «Про походження русинів» (написана латинською мовою і зберігається у Закарпатському обласному державному музеї).

Літ.: Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2001 рік. — Ужгород, 2000. — С. 16–17.

¹⁶⁵ Шараневич Ісидор (Сидор) Іванович (1829–1901) — український історик, археолог, професор Львівського університету (з 1871), почесний доктор Київського університету. Автор «Історії Галицько-Волинської Русі від найдавніших времен до року 1453» (Львів, 1863), яка на свій час була найкращим оглядом подій цього періоду. У 1880–1890 рр. проводив розкопки давнього Галича.

Літ.: Марущенко О., Педич В. Професор С. Шараневич як історик Галичини // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 1995. — Вип. 1. — С. 50–53; Туркевич В. Галицький історик // Історичний календар'99. — К., 1998. — С. 61; Ситник О. Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії // Археологічні дослід-

ження Львівського університету. — 2005. — Вип. 8. — С. 13; Видатні дослідники української археології / Укл. В.А. Рудий. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. — С. 4–10; *Барчук С.* Вклад Ісидора Шараневича в розвиток спеціальних історичних дисциплін // *На вівтар історії України.* — Івано-Франківськ, 2008. — С. 386–398; *Гелей С.* Наукова та громадська діяльність Ісидора Шараневича // *Від національної ідеї до державності.* — Львів, 2011. — С. 20–30.

¹⁶⁶ Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) — український письменник, літературознавець, професор Львівського університету (з 1870 р.), член-кореспондент Академії наук у Кракові (1881). Член ряду наукових товариств, зокрема, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Руського товариства педагогічного (1881), інституту «Народний дім». Голова Товариства «Просвіта» (1877–1894) у Львові. Автор праці «Дослідження в галузі русинської мови» (СПб. 1880), шеститомної «Історії літератури руської» (1887–1893), переклав «Слово о полку Ігоревім» (1876). Досліджував історію української мови, відстоював її окремість.

Літ.: *Гнатюк М.* Наша гідність і опора // *Дзвін.* — 1994. — № 5. — С. 125–128; *Цюп'як Р.* Керманіч «Просвіти» // *Галичина.* — 1994. — 27 жовтня. — С. 7; *Микитюк В.* Професорська проза Омеляна Огоновського // *Січ.* — 1998. — № 8. — С. 34–38; *Денисенко А.* Історик літератури, педагог, громадський діяч // *Історичний календар* 2003. — К., 2003. — Вип. 9. — С. 332–333; Омелян Огоновський — культуролог і просвітитель XIX ст. // *Соханицька Є.І.* На варті українства: статті з літературознавчого та культурологічного доробку. — Кам'янець-Подільський: Оіном, 2004. — С. 260–262.

¹⁶⁷ Митрак Олександр Андрійович (псевдонім Материн, 1837–1913) — священик, поет, публіцист, етнограф, фольклорист, лінгвіст. Навчався в Ужгородській богословській семінарії (1856–1862). Висвячений на греко-католицького священика (1862). Служив у русинських парафіях Підкарпатської Русі (Ільницька, Великі Лучки, Мукачево) до 1869 р., Пряшівщині (Ясенові та Кленові). З 1892 р. знову повернувся в Підкарпаття. У 1900 р. вийшов на пенсію і присвятив себе літературній та науковій діяльності. Частина фольклорних записів О. Митрака увійшла до 4-томного збірника Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (М., 1878). Він склав і видав «Русско-мадярский словарь» (1881).

Літ.: *Пагуля В.* Олександр Митрак // *Мукачево і мукачівці: Науково-популярні нариси.* — Ужгород: Гражда, 1994. — С. 78–79; *Сюсько М.* Митрак Олександр Андрійович // *Календарне краєзнавство пам'ятних дат на 2007 р.* — Ужгород, 2006. — С. 399–402; *Надімянова Т.* Культурно-просвітницька діяльність закарпатських Будителів у XIX ст. — С. 214.

¹⁶⁸ Кралицький Анатолій Федорович (псевдонім І. Васильович, Аскольд, Іван Нодь, 1835–1894) — церковний діяч і педагог, письменник, етнограф. Вивчав теологію в монастирських школах Краснобрідського та Маріяповчанського василіанських монастирів. Був висвячений на греко-католицького священика (1858), викладав у школі Маріяповчанського монастиря, з 1869 р. — ігумен Мукачівського монастиря св. Миколая. Був учнем і послідовником О. Духновича, проповідував ідею слов'янської єдності. Автор оповідань, повістей, коротких статей з історії русинських монастирів, географічних досліджень про русинів, що жили на Півдні Карпат, біографічних нарисів про видатних русинських діячів. Основні праці — «Северо-восточная Угорщина: топографическо-географическое описание» (1866); «Русини Лаборский в Угорщине» (1865); «Грамота князя Кориатовича» (1874) та ін.

Літ.: Анатолій Кралицький: Некролог // *Беседа.* — Львов, 1894. — № 5. — С. 75; *Падяк В.* Драма ченця Анатолія // *Карпатський край.* — 1994. — № 3–4. — С. 43–45;

Пагіря В. Письменник — игумен монастиря (А. Кралицький) // Мукачево і мукачевці: науково-популярні нариси. — Ужгород: Гражда, 1994. — С. 65–66; *Надімянова Т.* Культурно-просвітницька діяльність закарпатських Будителів у XIX ст. — С. 211–212; *Герасимова Г.П.* Россия и Украина в изображении Мора Йокаи: достоверность и фантазия. — Ужгород, 2009. — С. 31, 203.

¹⁶⁹ Єфименко Петро Савич (1835–1908) — історик, етнограф і фольклорист. Праці з етнографії російської Півночі і України («Кустарні, відхожі та деякі сільські промисли в Сумському повіті» (Х., 1882); «Матеріали для вивчення економічного становища селян Харківського повіту» (Х., 1884).

Літ.: *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — К.: Українознавство, 1996. — С. 169–170; *Пиріг П.* До наукової біографії П.С. Єфименка // Сіверянський літопис. — 2002. — № 1. — С. 36–37; *Ляшко С.М.* Петро Савович Єфименко // Музейний вісник. — 2006. — № 6. — С. 171–179; *Сарнацький О.П.* Їх імена — то слава запорізького краю // Наукові праці Запорізького національного університету. — Вип. XXV. — 2009. — С. 229.

¹⁷⁰ Буділович Антон Семенович (1846–1908) — російський учений-славист, публіцист, слов'янофіл, член-кореспондент імператорської Академії наук. Розвивав теорію В. Лиманського про культурну єдність всього греко-слов'янського світу під зверхністю Росії. Засновник і голова Галицько-Руського товариства.

Літ.: *Самойленко Г.В.* Нежинская филологическая школа. 1820–1990. — Нежин: НГПИ, 1993. — С. 109–116; Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920: Біобібліографічний покажчик / Автор-упор. Л.В. Гранатович. — Ніжин, 1998. — Ч. 1. 1820–1920. — С. 21–31.

¹⁷¹ Ламанський Володимир Іванович (1833–1914) — російський філолог, етнограф, історик, академік Петербурзької академії наук (1900), громадський діяч, слов'янофіл і панславист. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1854). Доцент (з 1865), екстраординарний, ординарний професор кафедри (1871–1888) слов'янської філології Петербурзької академії. Викладав у Петербурзькій духовній академії (з 1872); професор Академії генерального штабу (1900–1910). Голова етнографічного відділення Російського географічного товариства (1865–1871, 1887–1910). Член багатьох закордонних наукових товариств, академій. Мандрував і вивчав документи й літературу в архівах та бібліотеках слов'янських країн. Автор праць з історії слов'янської філології, палеографії, етнографії.

Літ.: *Русова С.* Мої спомини. — К.: Україна-Віта, 1996. — С. 37, 39; *Гудков А.Д., Ширинянц А.А.* Владимир Иванович Ламанский // Вестник Московского университета. Серия 12. Полит. науки. — М., 2001. — № 1. — С. 94–119; Почесні члени Харківського університету. — С. 146–147.

¹⁷² Надєждін Микола Іванович (1804–1856) — російський критик, журналіст, історик, етнограф. Закінчив Московську духовну академію (1824). Професор Московського університету по кафедрі теорії вишуканих мистецтв і археології (1831–1835). Очолював Одеське товариство історії та старожитностей, редагував «Одеський альманах», «Записки Одесского общества истории и древностей», «Етнографічний збірник» тощо. Написав ряд розвідок з історії Південної України. Мандрував Австрійською імперією, побував в українській Буковині. Працював у Відділенні етнографії Російської географічного товариства, з 1848 р. — його керівник.

Літ.: *Полянина Т.В.* Вопросы истории и культуры Закарпатья и Галичины в трудах первых русских славистов // Вопросы русской литературы. — Вып. 2. — Львов, 1968. — С. 66–74; Листи М.І. Надєждіна до О. Бодянського (1847–1850) (ф. № 99 — О.М. Бодянського); Листи Максимовича до М. Надєждіна (1848) (ф. № 77 — О.Я. Кониського) //

Путівник по фондах відділу рукописів. — К.: Ін-т літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, 1999. — С. 65, 155; *Казакевич О.* Лист М.О. Максимовича до М.І. Надєждіна // Наука. Релігія. Суспільство. — 2005. — № 2. — С. 22–24.

¹⁷³ Срезневський Ізмаїл Іванович (1812–1880) — біографічні відомості див. імен. покажчик.

Праці присвячені Угорській Русі: Русь угорская // Вестник императорского Русского географического общества. — СПб, 1852. — Ч. 4, отд. 2. — С. 1–28.

Докладніше про його дослідження Угорської Русі див.: *Крюков А.В.* І.І. Срезневський і Галичина // Український історичний журнал. — 1971. — № 5. — С. 96–100; *Падяк В.* По сліду втраченого листування (Невідомі листи А.Ф. Крालицького І.І. Срезневському) // Дукля. — 1989. — № 4. — С. 62–64; *Павленко Г.В.* І.І. Срезневський — дослідник історії і культури Закарпаття // Carpatika. — 1992. — Вип. 1. — С. 94–106; *Досталь М.Ю.* О некоторых спорных моментах научной биографии И.И. Срезневского // Славяноведение. — 1992. — № 2. — С. 92–101; Вчені Росії про Закарпаття: Із карпатознавчої спадщини / Упор. О.С. Мазурка та І.О. Мандрика. — Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 2009. — С. 164–183; *Колгушкіна Н.В.* Символ славянського мира. К 200-літтю академіка І.І. Срезневського // Віче: Зб. наук. праць. — К., 2011. — С. 149–152.

¹⁷⁴ Дешко Андрій Петрович (1821–1874) — педагог, лінгвіст, фольклорист, етнограф, історик. Член «Общества св. Василия Великого» (Унгвар), член-кореспондент Російського географічного товариства. Закінчив Ужгородську богословську семінарію. Висвячений на священника. Служив парохом у с. Великі Лучки. Опублікував ряд робіт з етнографії і фольклору русинів-українців Закарпаття. У 1850 р. в періодичному виданні «Киевлянин» надрукував статтю «О Карпатской Руси» (М., 1850. — Кн. 3. — С. 19–31), в якій на основі лінгвістичних даних доводив, що закарпатські русини є частиною українського народу.

Літ.: Андрей Дешко. Короткий очерк его жизни // Свет. — 1868. — 29 июня; *Моциньський І.* Матеріали до словника культури українців Чехословаччини // Дукля. — 1970. — № 1. — С. 77; Зарубежные славяне и Россия: Документы архива М.В. Раевского, 40–80-е годы XIX в. — М.: Наука, 1975. — С. 386–387, 531; *Штернберг Я.И.* Мир поэзии и дружбы: (Поиски и находки). — Ужгород: Карпаты, 1979. — С. 110–117.

¹⁷⁵ Сенека Луцій Аней (біля 4 до н.е. — 65 н.е.) — римський політичний діяч, філософ, письменник, представник стоїцизму. Вихователь Нерона, звинувачений ним у змові, і за його наказом покінчив життя самогубством. Автор творів «Листи до Луція», «Медея», «Едіп».

¹⁷⁶ Костомаров Микола Іванович (1817–1885) — див. імен. покажчик.

¹⁷⁷ Чубинський Павло Платонович (1839–1884) — український етнограф, автор слів гімну України. Під час заслання з 1862 р. проводив економіко-етнографічне дослідження півночі Росії, редагував газету, займався науковою роботою; свої матеріали надсилав до Президії Російського географічного товариства, яке клопоталося про його звільнення. Повернувшись в Україну в 1869 р., здійснив три експедиції до Південно-Західного краю з метою статистичного й етнографічного вивчення. Зібрані за два роки матеріали лягли в основу семи томів Праць етнографічно-статистичної експедиції в Південно-Західний край, які були видані в Петербурзі. У 1873 р. за ініціативою П. Чубинського у Києві був відкритий Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який вивчав історію, культуру і побут українського народу. Його праця відзначена золотою медаллю на міжнародному конгресі в Парижі (1875), Уваровською премією Російської академії наук (1879).

Літ.: *Волга Л.* Народне мистецтво: дім Павла Чубинського // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 73. — С. 7; *Зелінський О.* Виникнення та перші кроки життя національного

гімну «Ще не вмерла Україна» // Актуальні проблеми внутрішньої політики. — К., 2004. — № 4. — С. 11–27; *Остапенко О.* Павло Чубинський: нариси біографії і наукової творчості // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 4. — С. 91–97; *Чередниченко Д.* Павло Чубинський. — К.: Альтернативи, 2005. — 376 с.; *Єфремов С.О.* Павло Чубинський // Історія українського письменства. — К.: Феміна, 1995. — С. 245–246; *Приріз Р.* Павло Чубинський — вчений, поет, громадський діяч // Слово. — 2010. — № 2. — С. 26–28.

¹⁷⁸ Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) — український і російський історик, фольклорист, етнограф, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1871), професор Московського університету, перший ректор Університету св. Володимира (1834–1835). Автор праць з ботаніки, археології, історичної географії, історії України XVI–XVIII ст., видав три збірники українських пісень.

Літ.: *Марков П.Г.* Общеественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича. — К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1986. — 246 с.; *Бойко Н.І.* М. Максимович: «Не покину, — поки згину, — мою Україну...»: історіографічний нарис життя і творчості. — Сміла: Тясмин, 2001. — 174 с.; Українська педагогіка в персоналіях — XIX століття: навч. посібник. У 2 кн. / За ред. О.В. Сухомлинської. — К.: Либідь, 2005. — Кн. 1. — С. 276–283.

¹⁷⁹ Веселовський Олександр Миколайович (1838–1906) — філолог та історик літератури. Закінчив словесний факультет Московського університету (1858). З 1859 р. кілька років з науковою метою перебував в Іспанії, Німеччині, Чехії, Італії. Викладав у Московському університеті та Вищих жіночих курсах (1872–1889). Академік Петербурзької академії наук (1881); почесний член Харківського університету (1899). Член багатьох наукових товариств, зокрема Археологічного, Географічного товариства по відділенню етнографії, Московського товариства російської словесності, Товариства Нестора-літописця при Університеті св. Володимира та ін. Дослідник слов'янської, візантійської та західноєвропейської літератури різних епох, фольклору та етнографії різних народів, народного епосу, зокрема й українського.

Літ.: *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885): В 2-х т. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. 1. — С. 336; Т. 2. — С. 457, 488, 491, 493; Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Аброшова, А.І. Перкова та ін. — Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. — С. 793–794; Микола Лисенко. Листи. — С. 614; Почесні члени Харківського університету. — С. 49.

¹⁸⁰ Щербина Микола Федорович (1821–1869) — російський поет, дворянин.

Літ.: *Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова.* — К.: Институт истории Украины НАН Украины; Донецк: Юго-Восток, 2001. — С. 544.

¹⁸¹ Пчілка Олена (псевдонім, справжнє ім'я і прізвище Олена Косач, 1849–1930) — українська письменниця, публіцист, етнограф, у 1907–1916 рр. — редактор журналу «Рідний край», мати Лесі Українки.

¹⁸² Гоголь Микола Васильович (1809–1852) — український і російський письменник. Літературну популярність принесла збірка «Вечера на хуторі близ Диканьки» (1831–1832), насичена українським етнографічним і фольклорним матеріалом, ліризмом і гумором.

¹⁸³ Голубовський Петро Васильович (1857–1907) — історик, професор Університету св. Володимира. Закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира (1881), учень В.Б. Антоновича. Член Історичного товариства Нестора-літописця (1881), дійсний член Московського археологічного товариства (1899). До кола наукових

інтересів належали історія Русі (зокрема, дослідження історії Сіверської і Смоленської земель), історіографія, джерелознавство, палеографія, археографія, номади періоду Київської Русі (IX–XIII ст.).

Літ.: *Войцехівська І.* Учень В. Антоновича // *Історичний календар* '97. — К., 1996. — С. 198; Микола Лисенко. Листи. — С. 617; *Максимова М.В.* Просвітницька діяльність професора Київського університету П.В. Голубовського // *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. — К., 2005. — Т. 7. — С. 297–302; *Вона ж.* Педагогічна діяльність П.В. Голубовського // *Вісник Київського національного університету імені Т.Шевченка. Історія*. — 2005. — Вип. 80–81. — С. 35–37.

¹⁸⁴ Бобжинський Міхаїл Херонім Блажей (1849–1935) — польський історик, юрист, суспільно-політичний діяч, джерелознавець. У 1872 р. отримав ступінь доктора юридичних наук, посаду доцента, потім професора Краківського університету. У 1878 р. був призначений директором Краківського архіву, обраний членом Академії наук. З 1885 р. — депутат віденського парламенту. Автор нарисів з модерної історії Польщі, з історії держави і права Польщі. Один з лідерів краківських консерваторів. Депутат Краківської міськради (з 1881), Галицького краєвого сейму (1885–1901), Державної ради (1885–1901; 1905–1908). Очолював Крайову шкільну раду в Галичині (1890–1901). Здійснив низку реформ у шкільництві. Боровся проти неписьменності та за структуризацію системи освіти. Підтримував українство. Намісник Галичини (1908–1913), австрійський міністр Галичини (1917), відстоював відновлення польської держави в союзі з Австрією. Очолював комісію з вироблення конституції незалежної Польщі. Російською мовою перекладено його «Очерк истории Польши» (у 2 томах, СПб., 1888–1891).

Літ.: *Сінкевич Є.Г.* Міхаїл Бобжинський: життєвий шлях та наукова діяльність (1849–1935) // *Сумська старовина*. — 2006. — № 20. — С. 90–95; Міхаїл Бобжинський: життєвий та науковий шлях // *Сінкевич Є.Г.* Краківська історична школа в польській історіографії. — Миколаїв: Вид-во Чорноморського державного університету ім. П. Могили, 2010. — С. 157–194.

¹⁸⁵ У квітні–травні 1916 р. В.І. Вернадський разом з дочкою Ніною відпочивав у Криму, на дачі П.О. Бакуніна в «Горной Щели», де якраз перебувала сім'я Любошинських. У листі від 14 квітня 1916 року він писав до Наталії Єгорівни Вернадської: «Дорогая Наташечка, вчера вечером уже в 10-м часу попал к Любошинским. Марк (Любошинські Марк Маркович та Анна Єгорівна — сім'я сестри Н.Є. Вернадської. — Укл.) уже лежал в постели, Аня меня встретила «...». Дорогой все время жил в переживаемом моменте и прочел книгу Прокоповича (не талантливую, но местами любопытную) о русской кооперации. В последнем номере московской польской газеты «Echo Polski» (Ледницкого) — любопытная и важная статья о свободной Польше, восстающей из мертвых. Знаешь, я чувствую страшную моральную силу этих вековых стремлений, ее внутреннюю правду, перед которой, может быть, должны отойти наши опасения из-за временных — все же менее нравственно глубоких интересов нашей страны. Скажи об этой статье Аде (О.О. Корнілов. — Укл.) (АРАН, ф. 518, оп. 7, спр. 58, арк. 16). Польське питання серйозно турбувало Вернадського. У листі від 17 квітня 1916 р. він зізнавався дружині: «... Много думаю. Сейчас я набрасываю для себя и для близких о польском вопросе, выходит что-то вроде воспоминаний, а я хочу зафиксировать свою мысль, так как этот вопрос меня начинает очень тревожить. Я думаю, что справлюсь с ним скорее. Не знаю, отчего я сейчас как-то больше, чем обычно, стремлюсь к большей определенности в своей мысли и может быть в связи с этим так много старого и бывшего вспоминается. Может быть сказываются и годы, с одной стороны, всплывают воспоминания богатой идейной жизни, а с другой, — стремление к большей ясности и определенности мысли. Но в то же время я чувствую все тяжелее и

сильнее ответственность переживаемого момента, и в этом удобство таких писаний, как я сейчас пишу о польском вопросе, для себя, а не для печати ...» (Там само, арк. 19).

До 27 квітня 1916 року статтю В.І. Вернадського було закінчено. Про це він сповістив Наталію Єгорівну: «... Я кончил у Ивана Ильича (Петрункевича. — Укл.) записку о польском вопросе. Иван Ильич очень ее одобрил и считает, что ее надо так или иначе распространить. Не знаю, что сделаю. Первая часть вышла слишком личною, мемуарного характера; я больше думал о детях, когда ее писал. Любощинские, которым она тоже кажется понравилась, очень советуют написать об украинском вопросе...» (Там само, арк. 21).

Власне стаття не була надрукована, а її автограф зберігається в Москві, в особовому фонді вченого (АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 68; арк. 58–74). Незначна її частина була опублікована: *Вернадский В.И.* [Из записок по польскому вопросу]. — М.: Наука, 2002. — С. 180–181. Текст статті має точні хронологічні дати написання без авторської назви.

¹⁸⁶ Ледніцький Олександр Робертович (н. 1866) — польський політичний діяч, прибічник польської автономії та ідеї польсько-російського зближення. Бувши студентом Московського університету, був висланий із Москви і закінчив навчання у Демидовському ліцеї. Працював присяжним повіреним у Москві, був дописувачем «Русских Ведомостей», «Русской Мысли». У 1906 р. обраний членом І Державної думи, належав до лівого крила конституційно-демократичної партії.

¹⁸⁷ Мається на увазі повстання 1863 р.

¹⁸⁸ Короленко Євграф Максимович — двоюрідний дядько В.І. Вернадського.

¹⁸⁹ Вульферт (уродж. Малецька) Лідія Карлівна — хрещена мати В.І. Вернадського.

¹⁹⁰ «Русский инвалид» — військова газета (1813–1917), виходила в Санкт-Петербурзі. Заснована П.П. Пезаровіусом з благочинною метою: дохід від видання призначався на допомогу інвалідам війни, солдатським вдовам і сиротам. Газета мала успіх, що дало змогу П.П. Пезаровіусу зібрати значний капітал, який він передав створеному у 1815 р. «Комитету, высочайше учрежденному в 18-й день августа 1814 года» (з 1877 р. — «Александровский комитет о раненых»). З 1816 р. газета була офіційним органом Комітету, а з 1862 р. — Військового міністерства.

¹⁹¹ Йдеться про роман П.О. Куліша «Чорна рада».

¹⁹² У 1941 р. В.І. Вернадський згадував: «...Сегодня случайно выяснил, что в нашей семье через мою мать есть немного польская (литовская) кровь — через Красницких, моей бабушки Виктории Мартыновны Константинович (дочка відставного майора, була в шлюбі з П.Х. Константиновичем. — Укл.). Я нашел запись мою (гимназистом или студентом) о посещении до 1868 г. ее сестры от другого брака — «бабушки» Александры Демьяновны Кульичкой. Мать их обеих была Кржижановская. Я вспоминаю — в 1870-х годах — горячие споры о национальности Кржижановских. Мою крестную мать — Лидию Карловну Вульферт (урожденная Малецкая), польку, которую я очень любил, — доводили до слез. Отец, мать, Е.М. Короленко — все указывали, что это был Кржижановский — украинец. Л.К. Вульферт указала, что из этой семьи двое были повешены во время польского восстания 1863 года. Это не отрицалось, но их считали ополяченными. Может быть, то же семья, что и Кржижановский? (Гліб Максиміліанович Кржижановський — партійний та державний діяч, академік з 1929 р., віце-президент АН СРСР. — Укл.). Мне думается, что и Красницкие польского происхождения < ... >» (АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 21, арк. 20 зв.).

¹⁹³ В. Кульжинський — гімназичний товариш В.І. Вернадського.

¹⁹⁴ «Польське питання» було в центрі уваги російських та польських публіцистів, починаючи з М.Н. Каткова та В.Д. Спасовича і закінчуючи П.А. Кулаковським та Р.В. Дмовським.

¹⁹⁵ Точніше: Шмітт Генріх (1817–1883) — польський історик, бібліотекар, представник лелевелівської історичної школи. Навчався у Львівському університеті. Діяч конспіративних польських організацій Галичини, за що отримав навіть смертний вирок, але потім був помилуваний. З 1870 р. — член шкільної ради Галичини, у 1860–1883 рр. — почесний член Познанського товариства приятелів наук. Автор «Истории польского народа» (В 3 томах. — СПб., 1864, 1866) та інших праць з історії Польщі XVIII–XIX ст. та польської історіографії.

Літ.: *Grabski A.F.* Troski i nadzieje. Z dziejów polskiej myśli społecznej i politycznej XIX wieku. — Łódź: Wyd. Łódzkie, 1981. — S. 12–13; *Сінкевич С.Г.* Краківська історична школа в польській історіографії. — Миколаїв: Вид-во Чорноморського державного університету ім. П. Могили, 2010. — С. 13–14.

¹⁹⁶ Див. коментар № 184 до праці В.І. Вернадського «Угорская Русь с 1848 г.».

¹⁹⁷ Рей Миколай (1505–1569) — польський письменник, музикант, політик та громадський діяч. Автор перших текстів польської драматургії («Життя Іосифа» 1545, «Купець» 1549). Також переробив у прозовій формі псалми Давида, прокоментував Апокаліпсис, уклав кілька збірок повчально-дидактичного характеру («Звіринець» 1562, «Зерцало» 1568). Вважається батьком польської літератури, був одним з перших поетів, який писав польською мовою, а не латиною.

Літ.: *Adamczyk M.* “Żywot Józefa...” Mikołaja Reja. — Wrocław etc.: Ossolineum, 1971. — 189 s.; *Studia nad Mikołajem Rejem. Twórczość i recepcja. 1569–1969* / Red. B. Wadolski. Gdańsk: Ossolineum, 1971. — 196 s.; *Mikołaj Rej: W czterechsetlecie śmierci* / Red. T. Bieńkowski i in. — Wrocław: Ossolineum, 1971. — 292 s.; *Kochan A.* Żwirciało Mikołaja Reja: Studium o utworze. — Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. — 214 s.

¹⁹⁸ Міцкевич Адам (1798–1855) — один із найвидатніших польських поетів, засновник польського романтизму, діяч національно-визвольного руху. Засновник польської романтичної драми. У 1815 р. був зачислений «казеннокоштным» студентом Віленського університету. За організацію та участь у підпільних товариствах у 1824 р. був висланий у віддалені губернії Польщі, а згодом, у листопаді прибув до Петербурга, звідки потрапив у Одесу, де працював учителем у Рішельєвському ліцеї. В Україні він перебував понад дев'ять місяців, постійно цікавлячись суспільним і культурним життям, фольклором та історією. Тут було написано більшість його сонетів, в тому числі «Кримських», балади «Воевода» і «Дозор». За поему «Конрад Валленрод» Міцкевича знову починають переслідувати. Він врятувався виїздом за кордон у травні 1829 р., більше так і не повернувшись до Польщі. У 1840–1842 читає курс слов'янської літератури в Коллеж де Франс у Парижі. Останні роки життя провів у великій скруті. Тільки у 1852 р. йому вдалося знайти роботу бібліотекаря книгозбірні Арсенал в Парижі. Відомий передусім як автор поетичної новели «Дзяди» та національного епосу «Пан Тадеуш», який вважають останнім великим епосом шляхетної культури Речі Посполитої.

Літ.: *Вервес Г.Д.* Адам Міцкевич: Життя і творчість. — К.: Дніпро, 1979. — 140 с.; Бібліографічний покажчик перекладів Адама Міцкевича на українську мову (1827–1955). — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 40 с.; Адам Міцкевич і Україна: Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження видатного польського поета / Ред. М. Борецький та ін. — Дрогобич: Вимір, 1998. — 159 с.; Адам Міцкевич і Україна: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Р. Радусевський. — К.: Бібліотека Українця, 1999. — 345 с.

¹⁹⁹ Сирокомля Владислав (справжнє ім'я — Людвік Кондратовіч) (1823–1862) — польський поет і прозаїк. Навчався у Несвіжі та Новогрудці. Служив в управлінні радзивіллівськими помістями в Несвіжі. У 1844–1853 рр. орендував фільварок у Залуччі,

з 1853 р. — у Бореївщині, де займався сільським господарством і літературною творчістю. Був членом Віленської археологічної комісії. У 1860–1862 рр. — постійний дописувач газети «Віленський вісник».

Літ.: *Trypućko J.* Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX. — Uppsala, Wiesbaden: A.-B. Lundequistska Bokhandeln, Harrassowitz, 1957. — 412 s. *Romankówna M.* Władysław Syrokomla: życie i twórczość. — Warszawa, Kraków: PWN, 1975. — 34 s.; *Fornalczyk F.* Hardy lirnik wioskowy: Studium o Kondratowiczu-Syrokomli. — Poznań: Wyd. Poznańskie, 1979. — 542 s.

²⁰⁰ Словацький Юліуш (1809–1849) — польський поет і драматург. Вчився у Віленському університеті (1825–1829). 1830 р. поет писав для газет повстанські вірші, виступав за незалежність Польщі. Але небезпека поразки повстання змусила залишити Польщу. Він виїхав у Дрезден, а потім з дипломатичною місією в Лондон, згодом до Парижа та Женеви. В 1836 р. Ю. Словацький здійснив дворічне подорож на Схід, побувавши у Греції, Єгипті, Палестині, Сирії. У 1842 р. став членом гуртка «Коло» Тов'янського, намагався створити свою філософсько-містичну систему. У 1848 р., коли стало відомо про підготовку Краківського повстання, він поспішив у Познань. Знову писав повстанські вірші. Хворий на туберкульоз, 3 квітня 1849 р. поет помер.

Літ.: Юліуш Словацький і Україна: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Р. Радусевський. — К.: Бібліотека Українця, 2000. — 381 с.; *Баженова С.Є.* Юліуш Словацький і Україна. — Кам'янець-Подільський: Інститут історії України НАН України та ін., 2004. — 104 с.; *Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego* / Red. S. Makowski. — Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2004. — 588 s.; Юліуш Словацький (4.09.1809–3.04.1849): бібліографічний покажчик / Укл. М. Друневич та ін. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. — 160 с.; *Hertz P.* Portret Słowackiego. — Warszawa: Biblioteka Narodowa. Zeszyty literackie, 2009. — 235 s.; *Нахлік Є.К.* Творчість Юліуша Словацького і Україна. Проблеми українсько-польської літературної компаративістики: дослідження, статті. — Львів: НАН України, 2010. — 287 с.

²⁰¹ Крашевський Юзеф Ігнацій (1812–1887) — польський письменник, публіцист, видавець, історик, філософ, громадський і політичний діяч. У вересні 1829 р. почав навчання на медичному відділенні Віленського університету, незабаром перейшов на літературу. У 1838 р. поселився на Волині. У 1853 р. через господарські невдачі переїхав до Житомира, у якому жив 1847–1858 рр. та написав головні свої твори. Тут був попечителем губернської гімназії, директором добродійного товариства та дворянського клубу, начальником статистичного комітету, директором Житомирського театру. В 1863 р. змушений був емігрувати до Дрездена, де займався допомогою учасникам січневого повстання. Заснував власну друкарню у Дрездені (1868). Та вже у 1871 р. змушений був продати її, з великими фінансовими втратами. З 1873 р. присвятив себе винятково літературній справі. У 1876–1887 р. написав 29 романів у 76 томах, що утворювали цикл «Діяння Польщі».

Літ.: *Danek W.* Powieści historyczne J.I. Kraszewskiego. — Warszawa: LSW, 1966. — 265 s.; *Bursztyńska H.* J.I. Kraszewski o poetach i poezji polskiej. — Katowice: Uniwersytet Śląski w Katowicach, 1982. — 162 s.; *Pihan A.* Studia o języku J.I. Kraszewskiego: Słowotwórstwo i leksyka drugiego okresu twórczości. — Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1991. — 41 s.; *Костриця М.Ю.* Житомир в житті видатного польського письменника Юзефа Ігнаці Крашевського. — Житомир: Вид-во «Волинь», 2002. — 18 с.

²⁰² Очевидно, мається на увазі Красіцький Ігнаці (1735–1801) — польський поет, драматург і публіцист епохи Просвітництва, діяч католицької церкви, член Академії наук в Берліні (1786). Навчався в єзуїтській колегії у Львові (1743–1750) і в католицькій

семінарії у Варшаві (1751–1754). У 1759 р. висвячений на священника, став секретарем примаса. З обранням Станіслава Августа Понятовського королем Польщі став королівським капеланом. З 1766 р. — єпископ Вармії, сенатор Речі Посполитої. З 1795 р. — архієпископ гнєзненський і примас Польщі. Один із засновників Товариства друзів науки у Варшаві (1800). Автор комедій, сатири, байок та першого польського роману «Пригоди Миколая Досьвідчинського...» (1776).

Літ.: *Piszczkowski M. Ignacy Krasicki*. — Kraków: Wyd. literackie, 1975. — 498 s.; *Pusz W. Między Krasickim a Słowackim: Studia, eseje, opinie*. — Kraków: Universitas, 1992. — 145 s.

²⁰³ Лям Ян (1838–1886) — польський сатирик, романіст, журналіст, учитель. Брав участь у повстанні 1863 р., за що потрапив до австрійської тюрми. Навчався в Бучачі, потім — у Львівському університеті. З 1869 р. заснував періодичний орган «*Dziennik Polski*», був його редактором. Автор творів «Пан військовий комісар», «Панна Емілія» та ін., у яких критично відобразив польську спільноту Галичини свого часу.

Літ.: *Budrewicz T. Sprawy narodowościowe w utworach Jana Lama // Galicyjskie dylematy / Pod red. W. Karolczaka i H.W. Żalińskiego*. — Kraków: Wydawn. Nauk. WSP, 1994. — S. 76–92; *Filip G. Gry językowe Jana Lama*. — Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003. — 282 s.

²⁰⁴ Прус Болеслав (справжнє ім'я — Олександр Гловацький) (1847–1912) — польський прозаїк, найвидатніший представник польського критичного реалізму. Брав участь в Польському повстанні 1863 р. У 1864 р. був заарештований і на 3 місяці ув'язнений. По закінченні ліцею в Любліні вступив на фізико-математичний факультет Головної школи у Варшаві (1866–1868). Залишив навчання через матеріальні проблеми, спробував навчатися в Училищі сільського і лісового господарства в Пулавах, але незабаром повернувся у Варшаву. В літературі дебютував у 1872 р. Згодом став співпрацювати з варшавськими газетами (1874–1903), був редактором журналу «Новини» (1882–1883). У 1887 р. почав писати соціально-психологічний роман «Лялька», який він закінчив 1889 р. Цей твір вразив сучасників автора широтою охоплених тем, образів, багатством змісту. Інші найвідоміші твори — соціально-психологічний роман «Емансиповані жінки» (1890–1893) та історичний роман «Фараон» (1894–1895).

Літ.: *Tokarzowna K., Fita S. Bolesław Prus. 1847–1912. Kalendarz życia i twórczości*. — Warszawa: PIW, 1963. — 894 s.; *Вербицький П.П. Болеслав Прус. Творчість*. — Харків: В-цтво Харківського університету, 1967. — 252 с.; *Pieścikowski E. Bolesław Prus*. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977. — 162 s.

²⁰⁵ Вишневський Міхал (1794–1865) — польський письменник, філософ, історик літератури і політичний діяч. Навчався у Кременецькому ліцеї, де потім деякий час був професором, з 1831 р. — професор Ягеллонського університету. У 1846 р. взяв участь у Краківській революції, кілька годин був диктатором, але змушений був емігрувати в Італію. Автор першої польської праці з психології «Характери людських розумів». Написав «Історію польської літератури» у 10 томах (1814–1857).

Літ.: *Bańka J. Poglądy filozoficzno-społeczne Michała Wiszniewskiego*. — Warszawa: KiW, 1967. — 385 s.; *Dybiec J. Michał Wiszniewski. Życie i twórczość*. — Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. — 384 s.

²⁰⁶ Сенкевич Генрик (1846–1916) — польський прозаїк, лауреат Нобелівської премії з літератури 1905 р. Закінчив гімназію у Варшаві та в 1866–1870 рр. вчився на медичному і історико-філологічному факультетах у Головній школі (з 1869 р. Варшавський університет). У пресі дебютував студентом у тижневику «Пшегльонд Тигодньови» у 1869 р. З 1873 р. постійний фейлетоніст «Газети польської». З 1874 р. завідував літе-

ратурним відділом тижневика «Нива», пізніше, з 1882 р., редактор газети «Слово». Відвідавши США (1876–1879), опублікував «Листи з подорожі» (1876–1878). Після повернення до Європи певний час жив у Парижі, 1879 р. був у Львові, потім побував у Венеції і Римі. З того часу багато подорожував, часто змінюючи місце проживання. З початком Першої світової війни виїхав до Швейцарії. Очолив Комітет допомоги жертвам війни у Польщі. Автор історичної трилогії «Вогнем і мечем» (1883–1884), «Потоп» (1884–1886), «Пан Володийовський» (1887–1888) та ін.

Літ.: *Bujnicki J.* Sienkiewicz i historia: Studia. — Warszawa: PIW, 1981. — 269 s.; *Henryk Sienkiewicz: Twórca i obywatel* / Red. W. Hendzel, Z. Piasecki. — Opole: Uniwersytet Opolski etc., 2002. — 326 s.; *Szczublewski J.* Sienkiewicz: Żywot pisarza. — Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2006. — 469 s.

²⁰⁷ Виковський Густав (1860–1940) — політичний діяч. На початку 1880-х років був студентом Варшавського університету. У 1883 р. відрахований з університету на три роки за участь у студентських виступах як «один з головних винуватців». Емігрував до Швейцарії, проживав у Берні. У 1891 р. був членом «Польської ліги». Брав участь у політичному житті Росії початку XX ст. як член Державної ради у 1906 р., член ЦК конституційно-демократичної партії.

Літ.: *Кирьянов И.К.* Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве. — Пермь: Пермский государственный университет, 2006. — С. 254.

²⁰⁸ Точніше: Здзеховський Маріан (1861–1938) — польський філолог, історик літератури, критик, публіцист. Навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, потім у Дерптському університеті (1879–1883). З 1888 р. жив у Кракові, викладав у Ягеллонському університеті. Член Академії наук в Кракові, один із засновників Слов'янського клубу в Кракові (1901) і його друкованого органу «Слов'янський світ» (1901–1914). З 1919 р. — зав. кафедрою всесвітньої літератури віленського Університету Стефана Баторія. У 1920–1931 рр. читав лекції з російської літератури та європейської культури. У 1921–1922 рр. — декан гуманітарного відділу, у 1925–1927 — ректор цього університету. Був головою Професійного союзу польських літераторів у Вільні та головою Товариства друзів науки у Вільні (1928). Основні праці присвячено літературній славістиці та компаративістиці, російській релігійній думці та польським політичним ідеям.

Літ.: *Lednicki W.* Marian Zdzichowski: 1861–1938 // Slavonic Year-Book. American Series. — 1941. — Vol. 1. — P. 407–411; *Białokozowicz B.* Marian Zdzichowski i Lew Tolstoj. — Białystok: Łuk, 1995. — 315 s.; *Idem.* Marian Zdzichowski i Michał Arcybaszew // Studia Rossica III. — Warszawa, 1996. — S. 17–68; *Opacki Z.* W kręgu Polski, Rosji i Słowiańszczyzny. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdzichowskiego do 1914 roku. — Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1996. — 270 s.; *Здзеховски М.* Антиномии русской души // Польская и русская душа. — Варшава: Польский институт международных дел, 2003. — С. 167–191; *Лыкошина Л.С.* Образ России в польской общественной мысли (Исторический аспект) // Россия и современный мир. — 2008. — № 1. — С. 64–65.

²⁰⁹ Врублевський Зігмунт (1845–1888) — польський фізик, член Польської академії наук (1880). Навчався в Київському університеті. За участь у Польському повстанні 1863 р. був засланий до Сибіру, де перебував до 1869 р. З 1882 р. — професор Ягеллонського університету в Кракові. Основні праці присвячені дифузії та зрідженню газів. Разом з К. Ольшевським отримав рідкий азот у вимірних кількостях. Досліджував електропровідність металів при низьких температурах.

Літ.: *Kucharski M.* Zygmunt Florenty Wróblewski — w stulecie śmierci // *Postępy Fizyki.* — 1988. — № 5. — S. 455; *Idem.* Zygmunt Florenty Wróblewski. Szkic o życiu i twórczości. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1997.

²¹⁰ Морозевич Юзеф (1865–1941) — польський вчений, мінералог, петрограф, широко відомий працями у галузі петрографії та синтезу мінералів гірських порід, видатний польський організатор геологічної науки. У 1885–1889 рр. навчався і закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Варшавського університету. Після закінчення залишився при університеті як хранитель Мінералогічного музею. У 1889–1893 рр. займається геологічними дослідженнями на Волині та в Малих Карпатах і Татрах. З 1897 р. працював у Геологічному комітеті в Санкт-Петербурзі на посаді геолога. У 1902 р. його обирають членом-кореспондентом Краківської академії наук, у 1904 р. — Російської академії наук. У 1919 р. постав Державний геологічний інститут, організований і керований Ю. Морозевичем (1920–1937). Був засновником і творцем «краківської петрографічної школи». Володимир Іванович підтримував наукові контакти з Є. Морозевичем.

Літ.: *Білецький В.С., Шпильовий Л.В.* Юзеф Августович Морозевич (до 140-річчя від дня народження) // *Геолог України.* — 2006. — № 1. — С. 62–66; *Вони ж.* Польський дослідник приазовських надр // *Геолого-мінералогічний вісник.* — 2007. — № 2. — С. 82–90.

²¹¹ Ячевський Леонард Антонович (1858–1916) — геолог та гірничий інженер. У 1883 р. закінчив Петербурзький гірничий інститут. Геологічні дослідження проводив у Забайкальській обл., в околицях Нерчинська, киргизьких степах (1889), Єнісейському гірничому окрузі (1900). У 1896–1897 рр. відкрив родовища нефриту в Іркутській губернії. Був професором мінералогії у Катеринославському вищому гірничому училищі. Засновник Геотермічної комісії при Російському географічному товаристві. Автор праць «Геологический очерк золотых промыслов вблизи слияния рек Онона и Ингоды»; «Алиберовское месторождение графита»; «Геотермические наблюдения в Сибири»; «Ueber die thermische Regime der Erdoberfläche» та ін.

У некролозі Л.А. Ячевському у 1916 р. В.І. Вернадський писав: «Подобно многим современным натуралистам — и я думаю подобно всем натуралистам будущего — для него не было границы между прикладной и теоретической наукой. Он к вопросам практики подходил с научным методом и извлекал оттуда вопросы, интересовавшие жизнь, но ставившие в то же время и науке новые задачи. Он много сделал для познания полезных ископаемых Сибири, в частности золота» (Цит. за: *Вернадский В.И.* Памяти кн. Б.Б. Голицына и Л.А. Ячевского // *Отчеты о деятельности Комиссии по изучению естественных производительных сил России.* — (Петроград) 1916. — № 5. — С. 86.

Літ.: *Богданович К.* Л.А. Ячевский. 20 апреля 1916 г. (Некролог) // *Известия Геологического Комитета.* — 1916. — Т. 35. — Кн. 7. — С. 1–9; *Список работ Л.А. Ячевского* // *Горный журнал.* — 1916. — Кн. 1–3. — С. 23–30; *Каменский Р.М.* Что мы знаем о вечной мерзлоте // *Вестник Российской Академии наук.* — 2007. — Т. 77. — № 2. — С. 166; С.С. Конткевич, Л.А. Ячевский, П.А. Тутковский, А.Л. Чекановский // *Літосфера/Lithosphere.* — 2009. — № 30. — С. 167–171.

²¹² Миссуна Анна Болеславівна (1868–1922) — одна з перших жінок-геологів Росії. Навчалася у приватній жіночій гімназії у Ризі, у 1893–1896 рр. — на Приватних жіночих курсах у Москві, де слухала лекції В.І. Вернадського, А.П. Павлова, В.Д. Соколова. За рекомендацією В.І. Вернадського і Є.С. Федорова вивчала кристалічні форми сірко-кислого амонію. У 1906–1922 рр. працювала асистентом, потім викладачем петрографії, палеонтології, історичної геології на Московських вищих жіночих курсах. З 1919 р. — приват-доцент геологічного факультету Московського університету. Вивчала геологічну

будову центральних та західних регіонів Білорусі, проводила пошуки залізної руди та кам'яного вугілля в Тульській губернії, гідрогеологічні пошуки у Тверській губернії. Дала наукове пояснення льодовиковому рельєфу Білорусі.

Літ.: *Мирчинк М.Е.* Анна Болеславовна Миссуна (1869–1922). — М.: Издат. Московского Общ. Испытателей Природы, 1940. — 15 с.; *Малявко Г.И.* Миссуна Анна Болеславовна // *Малявко Г.И., Франчук В.П., Куличенко В.Г.* Геологи. Географы: Биографический справочник. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 178; *Александрович Д.* Дачка Беларусі // *Родная прырода.* — 1998. — № 5. — С. 27.

²¹³ Дюем (Дюгем) П'єр Моріс Марі (1861–1916) — французький фізик, математик, філософ та історик науки, член Французької академії наук з 1913 р. У 1884 р. закінчив Вищу Нормальну школу в Парижі. У 1887–1893 рр. — професор фізики Лілльського університету, 1893–1895 рр. — університету в Ренні, з 1894 р. — професор теоретичної фізики Університету в Бордо. Основні його праці присвячено проблемам гідродинаміки, електродинаміки, магнетизму, класичної термодинаміки та теорії пружності. Автор праці «Физическая теория. Ее цель и строение» (СПб, 1910).

Літ.: *Зубов В. П.* Концепция Дюгема в свете новейших исследований по истории естествознания. Труды совещания по истории естествознания, 24–26 декабря 1946 года. — М., Ленинград: АН СССР, 1946.

²¹⁴ Суперечка про національну приналежність Миколая Коперніка штучно роздмухувалася німецькими націоналістами.

²¹⁵ Давіссон — шотландський алхімік XVII ст.

²¹⁶ Члени «Союзу сприяння германству в східногерманських окраїнах» — антипольської організації германських шовіністів кінця XIX — початку XX ст.

²¹⁷ Пангерманський союз — організація німецьких націоналістів.

²¹⁸ Герой польського епосу.

²¹⁹ Уперше стаття В.І. Вернадського «Українське питання і російська громадськість» була опублікована в перекладі на українську мову В.С. Брюховецьким в часописі «Вітчизна» 1988 р. (№ 6, с. 172–177.). Мовою оригіналу — російською — надруковано у 1990 р.

Задум цієї статті виник у вченого в 1916 р., коли він працював над статтею «Польский вопрос». Вже в цій останній статті ми знайдемо перші роздуми про «українське питання». Сім'я Любошинських, що відпочивала на дачі П.О. Бакуніна в «Горной Щели» разом з В.І. Вернадським, ознайомившись з текстом щодо «польського питання», запропонувала Володимирові Івановичу написати про «українське питання». «Любошинские, которым она (статья. — Укл.) тоже кажется понравилась, очень советуют написать об украинском вопросе, — писав В.І. Вернадський до дружини. — На этот вопрос проще. В нем мы скорее имеем дело с непродуманностью и невежеством русского общества, чем с серьезной трудностью решений в данный момент. Трудности появятся позже, но тогда и обстоятельства будут иные» (АРАН, ф. 518, оп. 7, спр. 58, арк. 21).

Майже весь червень 1917 р. В.І. Вернадський проводить на Полтавщині, в своєму будинку в Шишаках. Тут, в Україні, вдивляючись у непросте тогочасне суспільно-політичне життя, він відзначає: «Украинское движение еще в начале своего развития, огромные сложности и трудности еще впереди <...>. Украинский вопрос стал мне во всей его сложности, и я думаю, большей сложности, чем думают сами украинцы. Мне хочется много об этом всем подумать и эти недели собраться с мыслями, обдумать ряд вопросов, которые не успеваешь в суете петроградской жизни. Может быть, это будет оправдание моего отдыха в такое время <...>. Украинский вопрос здесь не стоит очень

остро, и, по-моему, он на перепутье. Еще не определилось направление жизни. Его трудности начнутся в дальнейшем, даже если украинская автономия и осуществится в широком масштабе». (Там само, арк. 28, 30, 31).

Продовжуючи спостерігати за політичною ситуацією, що складалася в Україні, В.І. Вернадський підкреслює: «Украинская автономия — внешнее, но *свой язык* сейчас очень ярко выдвигается и отчасти как признак не только национальный, но и *сознательно социальный*, и вековых столкновений с панством. Следовательно, очень *глубокий*». (Там само, арк. 32).

Підводячи підсумок своїх роздумів над «українським питанням» перед від'їздом до Петрограда, В.І. Вернадський приходить до висновку: «Для Украины ясно: если правительство будет действительно сильно, Центральная Рада никаких прочных корней не получит надолго, а может быть и совсем. Если же правительство будет слабо — возможны самые невозможные положения с Украиной. Но сейчас среди мыслей и работы, столь далекой от текущих моментов, не могу совсем свести в порядок мысли об Украинском вопросе». (Там само, арк. 34).

3 серпня 1917 р. В.І. Вернадський переїжджає до Полтави, 5 серпня відбуває до Петрограда, де на нього чекав лист лідера партії кадетів І.І. Петрункевича, відправлений В.І. Вернадському ще 14 серпня із Гаспри. Листа Петрункевича майже повністю було присвячено політичній ситуації в Україні:

«Дорогой Владимир Иванович!

В крайне неудачливый день я взялся за перо, чтобы писать Вам. А между тем я давно чувствовал душевную потребность в беседе с Вами, чтобы обменяться накопившимися мыслями, впечатлениями и наболевшими чувствами. Взялся я за перо 4-го июля, не ведая, конечно, о том, что творится в Петрограде в этот день, накануне его и даже еще раньше <...>. Но все предшествовавшие этим событиям дня меня угнетала и мучила мысль о киевских событиях, в которых я чувствовал зерно зарождающегося распада России. Я чувствовал это, быть может, тем болезненнее, что там, на Украине, моя Родина, там протекала почти половина моей жизни, что с Украиной я связан не только холодными идеями права и государственного единства России, но и чувствами, коренящимися в крови, в воспоминаниях и впечатлениях природы, в звуках народного языка, во всем, что накладывает неизгладимую печать на человека и отмечает его национальное происхождение. Но все эти местные влияния не заслоняют во мне всей Родины, и единство России для меня — не только государственная идея или сожителство двух национальностей, а живое и неделимое целое, имеющее свое удивительное художественное и бесспорное отображение в таких одаренных людях, как Гоголь и Короленко, у которых украинское и русское, как частное и общее, отразилось с необыкновенной ясностью. Попробуйте выделить в них украинское от русского: не получится ни того, ни другого; живое будет превращено в мертвое <...>. Эта мысль мучит меня с тех пор, как появились первые известия из Киева и признаки начинающегося там национального движения, в котором немцы заранее готовились культивировать бациллу сепаратизма. Эта тревога направляла мои мысли к Вам, к беседе с Вами <...>». (АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 1261, арк. 14).

Лист І.І. Петрункевича є документальним свідченням стосовно поглядів кадетської партії на національне питання в Росії, зокрема й щодо українського питання. І все ж таки цей лист патріарха ліберального руху, попри всю особисту пристрасність, суб'єктивізм викладу, припускає подальше обговорення питання і мав характер діалогу. Автор листа не випадково у цьому гострому питанні вибрав собі співбесідником В.І. Вернадського — видатного вченого, одного з найавторитетніших членів партії конституційних демократів. Окрім того, В.І. Вернадський був якнайтісніше пов'язаний з Україною, добре

знав проблематику та історію питання, тому, на думку Петрункевича, саме він міг би проаналізувати це «складне питання сучасності».

Таким чином, з одного боку, В.І. Вернадський власне сам давно вже розмірковував над цим питанням, з іншого, — треба було відповідати на листа лідера партії. Гострота українського питання, тобто проблеми державного самовизначення України, наростала прямо пропорційно посиленню кризи центральної російської влади. ЦК к.-д. партії шукав виходу з історичних реалій, що склалися. В.І. Вернадський як прагматичний аналітик добре розумів джерела та причини українського національного руху. В якості конкретних заходів на одному із засідань кадетів з приводу українського питання він запропонував скликати «з'їзд національностей», який би визначив шляхи нового національно-державного устрою країни, а також створити Державний комітет з управління областями (ДАРФ, ф. 523, спр. 24, арк. 2, 8).

У листопаді 1919 р. стаття «Украинский вопрос и русское общество» обговорювалася з М.П. Василенком. Тоді ж в Києві, очевидно, вона і була В.І. Вернадським завершена перед другою поїздкою до Ростова-на-Дону.

Літ.: Апанович О.М. Україна в духовному світі Вернадського // Золоті ворота. — 1993. — Вип. 3. — С. 54–78; Гирич І.Б. Між російськими і українськими берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917–1921 років) // Марра Mundi: Зб. наук. праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. — С. 735–756; Брюховецький В.С. Еволюція української ідеї в системі поглядів В.І. Вернадського // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». — 1999. — Т. 9. Спеціальний випуск: У 2 ч. — Ч. 1. — С. 4–9; Даниленко В.М. Володимир Вернадський про українсько-російські взаємини // Україна дипломатична: Наук. щорічник. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 605–616; Лавров В.В. Стаття В.І. Вернадського «Українське питання і російське суспільство» у контексті пошуку ліберального вирішення національного питання на початку ХХ ст. // Історичний журнал. — К., 2005. — № 3. — С. 58–63.

²²⁰ Валуєвський циркуляр 1863 р. — розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва про заборону друкування українською мовою наукових, навчальних та релігійних книг. Виданий 30 (18) липня 1863 р. Заборона не поширювалася на художню літературу, але цензура використовувала циркуляр як привід для всіляких обмежень українського слова.

²²¹ Емський акт 1876 р. — таємне розпорядження про повну заборону українського письменства, підписане імператором Олександром II у курортному містечку Емс (нині м. Бад-Емс, Німеччина) 30 (18) травня. Акт доповнював Валуєвський циркуляр 1863 р.: ним було заборонено друкувати українською мовою оригінальні та перекладні твори (навіть тексти до нот), завозити українські книги й брошури, надруковані за кордоном, ставити українські вистави, влаштовувати концерти українських пісень та декламацій.

²²² У 1881 р. заборонено викладання у народних школах і виголошення церковних проповідей українською мовою.

²²³ Переклад Євангелія українською мовою — перший повний переклад Святого Письма тогочасною українською літературною мовою — було здійснено в середині ХІХ ст. Пилипом Морачевським (1806–1879), інспектором Ніжинської гімназії вищих наук князя В. Безбородька. Переклад всіх чотирьох Євангелій завершено в листопаді 1861 р. Російська академія наук визнала його переклад найкращим серед усіх аналогічних слов'янських перекладів, але через мовну політику Російської імперії він не був виданий за життя автора. Лише в лютому 1905 р. російська влада дала дозвіл на публікацію українського перекладу Святого Письма. Вперше надрукований навесні 1906 р. (потім у 1914 і 1917 рр.), але дозволеним для використання у церковних відправах став лише в період Української Центральної Ради.

Літ. Білокінь С.І. Біблії: переклади українською мовою // Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 2003. — С. 257.

²²⁴ Щоголев Степан Никифорович (1863–1919) — за освітою лікар, жив у Києві. На початку ХХ ст. був помічником головного київського цензора проф. Т. Флоринського; чиновником з особливих доручень при губернаторові. Член Київського клубу російських націоналістів. Через його записку до російського уряду 1910 р. було закрито Київську «Просвіту». Автор праці «Український рух як сучасний етап Південноросійського сепаратизму» (К., 1912), вона ж була перевидана у Києві 1914 р. під назвою «Современное украинство. Его происхождение: рост и задачи».

Літ.: Ефремов С.А. Благородный осведомитель. — Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 88; Дорошенко Д.І. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1918). — Львів, 1923. — Ч. 1. — С. 64; Грушевський М.С. Велике діло // Україна. — 1929. — № 1/2. — С. 6; Любченко В.Б. Великодержавницьке висвітлення українського історичного процесу в історіографічній спадщині С.Н. Щоголева // Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції «Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.)». (м. Глухів, грудень 1996) / Відп. редактор В.Г. Сарбей. — К., Глухів, 1996. — С. 26–28; Сарбей В.Г. Вступ // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ — ХХ ст.): У 3 ч. — К., 1999. — Ч. 1. — С. 8–11; Чикаленко Є.Х. Щоденник (1907–1917). У 2 т. — К.: Темпора, 2004. — Т. 1. — С. 81, 87, 92, 101, 283–284, 305.

²²⁵ У 1905 р. при Російській імператорській академії наук була створена комісія для розгляду питання про малоросійську мову, до складу якої мали увійти семеро академіків, але реально працювали двоє — Ф.Є. Корш і О.О. Шахматов, за участю українських громадських діячів О.Г. Лотоцького, П.Я. Стебницького, М.А. Славинського та ін. Ними була складена та опублікована записка «Об отмене стеснений малорусского печатного слова». В записці йшлося про неперешкоджання подальшому розвитку української мови.

²²⁶ Андрусівський договір (перемир'я) 1667 р. — договір між Російською державою і Річчю Посполитою про припинення війни 1654–1667 рр. за право володіння Україною. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського короля і московського царя на Українську козацьку державу. Лівобережна Україна з Києвом відходила до Росії, а Правобережна Україна — до Речі Посполитої. Запорозька Січ потрапляла у спільне володіння обох держав.

²²⁷ Стаття написана 4 (17) вересня 1919 р. перед від'їздом В.І. Вернадського до Ростова і надрукована у київській газеті «Объединение», № 11, від 8 (21) вересня 1919 р. В.І. Вернадський черговий раз став на захист наукових та культурних цінностей, створених в Україні, починаючи від 1918 р. У своїх роздумах учений спирається не стільки на раціональну сторону питання, скільки на свою інтуїцію, на розуміння обов'язку, відповідальності та почуття. Наука, культура, освіта, на його думку, є позасоціальними силами, які необхідні всім правителям, потрібні будь-якій державі. «Только бы сохранить начатую научную работу, — занотує вчений у щоденнику. — Необходима самодеятельность ученых».

²²⁸ Колчак Олександр Васильович (1874–1920) — російський військовий і державний діяч, віце-адмірал Російського імператорського флоту (1916) та адмірал Сибірської флотилії (1918), полярний дослідник, учений-океанограф. Нашадок сотника козацького бузького війська Лук'яна Колчака і турецького воєначальника Ільяша Колчака-паші. У 1894 р. закінчив Морський кадетський корпус. Брав участь в експедиціях 1900–1903 рр. по Північному Льодовитому океану (нагороджений Російським імператорським географічним товариством Великою Костянтинівською медаллю). Учасник російсько-японської, Першої світової та громадянської воєн. Керівник Білого руху в Сибіру. Разом

з іншими керівниками Білого руху та державами Антанти був визнаний Верховним Правителем Росії (1918–1920), хоча реальної влади над усією територією країни не мав.

Літ.: *Дорошенко Д.І.* Мої спомини про недавнє-минуле, (1914–1920): В 4 ч. — Ч. 4. — Мюнхен: Укр. вид., 1969. — С. 60; *Дроков С.В.* Александр Васильевич Колчак // Вопросы истории. — 1991. — № 1. — С. 50–65; *Скоропадський П.* Спогади. — К., Філадельфія, 1995. — С. 183, 336, 363; *Винниченко В.* Щоденник. Т. 2. — С. 678; *Сфремов С.* Щоденники 1923–1929 / Упоряд.: Путро О.І., Вересовська Т.В., Кучмаренко В.А. та ін. — К.: Вид-во газ. «Рада», 1997. — С. 450; *Зленко Г.* Українські корені адмірала Колчака // Урядовий кур'єр. — 1998. — 6 червня. — С. 8; Український слід Олександра Колчака // Вільне слово. — 1999. — 23 липня; *Окрест Колчака: Документы и материалы / Сост. А.В. Квакин.* — М.: Аграф, 2007. — 521 с.; *Усенко П.Г.* У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала О. Колчака: (28 лютого — 7 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 116–136.

²²⁹ Денікін Антон Іванович (1872–1947) — російський військовий діяч, генерал-лейтенант, герой російсько-японської війни, головнокомандувач антибільшовицькими силами Півдня Росії під час громадянської війни 1918–1920 рр. у Росії. В 1892 р. закінчив Київське піхотне училище, в 1899 р. — академію Генштабу. Учасник Першої світової війни, командир дивізії, корпусу, в 1907 р. — командуючий військами Західного і Південно-Західного фронту. Наприкінці 1917 р. разом з Л.Г. Корніловим і М.В. Алексєєвим став організатором Добровольчої армії, яку очолив після загибелі Корнілова. Емігрував після поразки Білого руху. До кінця Другої світової війни проживав у Європі, потім у США.

В.І. Вернадський особисто зустрічався з А.І. Денікіним, коли у вересні–листопаді 1919 р. особисто їздив у Ростов-на-Дону відстоювати існування Української академії наук, питання про яку обговорювалося з членами Особливої наради — колегіального законодавчого та виконавчого органу за А.І. Денікіна. Зустріч з останнім відбулася 1 жовтня 1919 р. (Докладніше див.: *Ситник К.М., Шмиговська В.В.* Володимир Вернадський і Академія. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 198–208, 214–218).

Літ.: *Белые против красных. Судьба генерала Антона Деникина.* — М.: Воскресенье, 1992. — 368 с.; *Ляхович Д.В.* Василенко М.П. Статті. Спогади. Листування. В 2-х част. / Від. ред. В.О. Горбик. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — Ч. II. — С. 207, 208; *Козлов А.И.* Антон Иванович Деникин (человек, полководец, политик, ученый). — М.: Собрание, 2004. — 439 с.; *Деникин А.И.* Очерки русской смуты. В 3 кн. — М.: Айрис-Пресс, 2005; *Грей М.А.* Мой отец генерал Деникин. — М.: Парад, 2006. — С. 5–12; *Деникин А.И.* Путь русского офицера. — М.: Вагриус, 2007. — 273 с.; *Лисенко А.* Наступ військ генерала А. Денікіна в Україні навесні 1919 року // Наукові записки з української історії / Переяслав-Хмельницький Державний педагогічний інститут ім. Г. Сковороди, 2009. — Вип. 22. — С. 130–135.

²³⁰ Національна бібліотека Української держави — заснована 2 (15) серпня 1918 р., з 1988 р. носить ім'я В.І. Вернадського, нині — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Докладніше див. *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–1941. — К.: НБУВ, 1998. — 337 с.; *Вони ж.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1941–1964. — К.: НБУВ, 2003. — 357 с.

²³¹ Український геологічний комітет створено 1 лютого 1918 р. при Державному секретаріаті торгівлі указом голови Ради Народних Комісарів В.О. Голубовича. До першого складу увійшли: В. Лучицький (директор) і геологи Г. Буреній, Б. Лічков, В. Мокринський та В. Резниченко. Влітку 1918 р. до складу комітету були ще введені І. Гінзбург, М. Безбородько, К. Тимофєєв, В. Чирвінський, Ф. Швець, М. Архангельська,

згодом М. Ожегова. Розпочалося збирання і систематизація всіх матеріалів з геології, складання інформативнішої геологічної карти корисних копалин і будівельних матеріалів, каталогізація свердловин, геохімічних та інших лабораторних аналізів корисних копалин, місцезнаходжень джерел, озер і грязей, адресних даних фабрик, установ, рудників, кар'єрів і родовищ корисних копалин. У 1922 р. комітет було реорганізовано в автономну філію Геологічного комітету в Петрограді — як Українське відділення Геологічного комітету.

Літ.: *Лічков Б.Л.* Історія утворення Українського Геологічного комітету // Вісник Українського геологічного комітету. — 1919. — Вип. 1. — С. 3–8; Десять років праці Українського Геологічного комітету // Вісник Українського відділу Геологічного комітету. — 1928. — Вип. 11. — С. 6–19; *Оноприєнко В.І.* Володимир Іванович Луцицький. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 71–91; *Оноприєнко В.І.* Володимир Іванович Луцицький. 1877–1949. — М.: Наука, 2004. — С. 88–103.

²³² Київський державний український університет було створено, згідно із законом уряду гетьмана П. Скоропадського, 17 серпня 1918 р. на базі вже існуючого Українського народного університету (відкритий у 1917 р., за Центральної Ради). Урочистий акт відкриття університету відбувся 6 жовтня 1918 р. Всі студенти колишнього Українського народного університету стали студентами нового навчального закладу. Окрім трьох існуючих (історико-філологічного, природничо-математичного та правничого) було відкрито медичний факультет. Основною мовою викладання визнавалася українська. Ректором було обрано І. Ганицького, у вересні 1918 р. — Ф. Сушицького. На історико-філологічному факультеті (декан Г. Павлуцький) були відкриті кафедри історії України, історії церкви, філософії, історії мистецтва, слов'янської філології, української мови, українського письменства, російського письменства й мови. Деканом правничого факультету був обраний М. Туган-Барановський, фізико-математичного — Ф. Швець, медичного — О. Корчак-Чепурківський. На початку 1920-х років професорсько-викладацький склад університету становив понад 60 осіб. З встановленням у Києві більшовицької влади припинив існування як самостійний навчальний заклад. Відповідно до наказу від 19 березня 1920 р., факультети університету були об'єднані з профільними факультетами інших вищих шкіл Києва, на базі яких було утворено мережу нових навчальних закладів.

В.І. Вернадський, який у травні 1918 р. прийняв пропозицію М.П. Василенка очолити міністерську Тимчасову комісію у справах вищих шкіл і наукових інституцій, взяв безпосередню участь у створенні Київського державного українського університету та Державного українського університету в Кам'янці-Подільському (Докладніше про це див.: *Завальнюк О.М.* Академік В.І. Вернадський і творення національної університетської системи в Україні // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 20–21. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 486–497).

Літ.: *Маїшевський О.В.* Українізація освіти в 1918 р. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Історія. — К., 1996. — Вип. 34. — С. 80–86; *Даниленко В.М., Завальнюк О.М., Телячий Ю.В.* Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920): з хроніки подій. — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. — С. 66–140; *Завальнюк О.М.* Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917–1920 рр.). — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. — С. 141–147, 161–198, 378–379, 428–438, 442–447.

²³³ Державний український університет в Кам'янці-Подільському було відкрито 22 жовтня 1918 р., відповідно до закону Української Держави П. Скоропадського. Першим ректором став І. Огієнко. На 1 липня 1919 р. працювало п'ять факультетів: історико-філологічний, фізико-математичний, богословський, сільськогосподарський, правничий. Восени 1919 р. в університеті навчалось понад 1400 студентів з Поділля,

Галичини, Київщини, Слобожанщини, Степової України, Бессарабії, Чернігівщини, Волині, Полісся, Московської губернії та Прибалтики. 2 лютого 1921 р. університет було реорганізовано в Інститут теоретичних наук у складі трьох автономних інститутів — фізико-математичних, гуманітарних і сільськогосподарських наук, згодом інститут розділили на два самостійних заклади — Інститут народної освіти та Сільськогосподарський інститут. Нині його спадкоємцем є Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

Літ.: Даниленко В.М., Телячий Ю.В. Кам'янець-Подільський державний український університет у добу Директорії УНР (1918–1920): з хроніки подій // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. — Т. 4. — С. 3–21; Завальнюк О.М. Історія Кам'янця-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2006 — 632 с.; Завальнюк О.М. І.І. Огієнко — організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного університету: хроніка діяльності (1919 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. — Т. 6. — С. 80–121; Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. До історії Кам'янця-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1918–2010 рр.). — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. — С. 9, 14, 20, 23, 46–47, 70.

²³⁴ На думку В.І. Вернадського, показником сили та могутності держави є науково вірне управління суспільством. Сила розуму — ось резерв та надбання будь-якої країни. «Эти запасы энергии, с одной стороны, слагаются из той силы, как физической, так и духовной, — писал учений на початку 1916 р. — Чем оно (населения. — Укл.) обладает большими знаниями, большей трудоспособностью, чем больше пространства предоставлено его творчеству, больше свободы для развития личности, меньше трений и тормозов для его деятельности — тем полезная энергия, вырабатываемая населением, больше, каковы бы ни были те внешние, вне человека лежащие условия <...>». (Цит. за: Вернадский В.И. Очерки и речи. — Петроград, 1922. — Т. 1. — С. 57).

²³⁵ Лист редактору газети «Приазовский край» був написаний В.І. Вернадським в останній день перебування в Ростові. Ось як він описує його появу: «<...>». По совету Минца (Минц Соломон Львович, инженер, директор тютюнової фабрики у Ростові. — Укл.) написал письмо в редакцию «Приазовского края» в связи с тем, что там писалось о русском языке в украинской академии. «Приазовский край» — старая распространенная газета (выходила с 1899 до 1919 р. — Укл.) в руках двоюродного брата Минца, крупного деятеля, главного владельца фабрики Асмолова, человека американской складки. Он хотел сделать из нее большую газету в своем роде и сделает это, как только будет возможность <...>». (Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — С. 166).

Приводом для написання листа стала замітка «В Особом Совещании. Украинская академия наук в Киеве» («Приазовский край», 20 вересня (3 жовтня) 1919 р., № 213, п'ятниця). Нижче наводимо її повний текст.

«В Особом Совещании под председательством Главнокомандующего генерала-лейтенанта А.И. Деникина обсуждался вопрос о судьбе Украинской академии. Юридически академия не существует, так как отменены все законы Украинских правительств, а, следовательно, упразднены и учреждения, созданные этими законами. Нужно решить вопрос о том, навсегда упразднена бывшая Украинская академия, или возможно ее восстановление? Само собой понятно, что восстановление академии в прежнем виде невозможно: созданная в эпоху «самостийного» фанатизма, академия носила шовинистический характер. Достаточно указать, что статус академии разрешал академикам печатать свои научные труды на «украинской мове» или на другом языке, но в числе

этих других языков нет русского языка. В Киеве, в матери городов русских, насильственно изгнан русский язык! «Украинская» академия с таким характером упразднена. Но не представляется ли целесообразным учредить на юге России академию наук, преследующую чисто научные цели без примеси политики? Особое Совещание постановило: предложить советам университетов России дать свои заключения по этому вопросу. Согласно с этими заключениями, Управление народного просвещения составит и внесет в Особое Совещание доклад об учреждении Академии наук на юге России. Сверх того постановлено поручить Управлению народного просвещения принять меры к охране имущества бывшей украинской академии и к поддержанию научных учреждений в ее составе впредь до решения вопроса о ее дальнейшей судьбе».

²³⁶ У Статуті УАН § 21 про мову академічних видань, який викликав таке незадоволення представників Денікінського режиму, звучить так: «Всі видання Академії обов'язково повинні друкуватися українською мовою. Коли б автор забажав, Академія друкує ту саму працю рівночасно одною з отаких мов, якої забажає автор: французька, німецька, англійська, італійська, латинська. Примітка. В виняткових випадках, коли б котрийсь з відділів Академії наук вважав потрібним надрукувати що-небудь іншою мовою, окрім згаданих п'яток, він повинен кожного разу вдатися за дозволом до Спільного зібрання Академії наук з ґрунтовним умотивуванням свого бажання. В усякому разі число примірників, друкованих инакшою мовою, опріч згаданих п'яток, не має перевищувати однієї четвертини числа примірників, друкованих мовою українською» (Цит. за: *Ситник К.М., Шмиговська В.В.* Володимир Вернадський і Академія. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 299). У такій редакції параграф статуту було затверджено на початку січня 1919 р. після приходу до влади Директорії.

В.І. Вернадський уже 18 січня 1919 р. заявив, що має свої міркування щодо мови видань УАН і незабаром підготує їх у письмовій формі. Він виступав проти цього параграфу як такого, що створює гірші умови для російської мови, ніж для мов іноземних. Після повалення Директорії, 17 травня 1919 р. Спільне зібрання УАН за ініціативи В.І. Вернадського, внесло доповнення до § 21, дещо нейтралізувавши його «антиросійську» спрямованість. Відтоді питання про мову академічних видань можна було вирішувати на Спільному зібранні у кожному спірному випадку. (Докладніше див.: *Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М.* М.С. Грушевський і Академія. — К.: Інститут української археографії АН України, 1993. — С. 162–164; *Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В.* Рання історія Академії наук України. — К.: Манускрипт, 1993. — С. 82, 105, 131–132). Див. також коментар № 137 до щоденників ученого: *Вернадський В.І.* Дневники 1917–1920. Октябрь 1917 — январь 1920. — С. 243–244.

²³⁷ Див. коментар № 138 до щоденників ученого (Там само. — С. 244).

²³⁸ Після від'їзду В.І. Вернадського з Ростова до Києва полеміка щодо Української академії наук в зв'язку з листом В.І. Вернадського на сторінках «Приазовского края» продовжилася. Так, у № 218 від 26 вересня (9 жовтня) 1919 р., четвер, було вміщено замітку (передруковану із «Великой России») такого змісту: «По поводу появившегося в нашей газете письма акад. В.И. Вернадского, пытающегося реабилитировать деятельность “украинской” академии наук в период «самостийничества», «Великая Россия» пишет: «Заявляем, что г. Вернадский говорит заведомую неправду. Ему, как и нам, прекрасно известно, что возмутительные ограничения для русского языка введены по инициативе самих господ украинских академиков. Больше того, мы имеем возможность опубликовать и имя автора этих ограничений. Это академик Крымский. Похождения господ украинской академии этим не ограничились. Нам абсолютно достоверно известно, что академик Багалея позволил себе обратиться к вдове расстрелянного профессора Флоринского (Тимофій Дмитрович Флорінський, історик і філолог, славіст,

академік. — Укл.) с письмом на украинской мове, в котором он потребовал от нее в 3-х дневный срок продать библиотеку покойного Украинской академии, угрожая в противном случае отобрать от нее «Охранный лист». Это при большевиках-то. Подлинник этого вымогательного письма хранится в Киеве и будет своевременно полностью опубликован. Если г. Вернадскому угодно будет выступать и впредь защитником господ украинских академиков, то это его дело, но смеем его уверить, что ввести в заблуждение ему не удастся. Их благодарная деятельность всесторонне будет освещена». «Всестороннее освещение» здесь действительно необходимо. Шовинистический угар, столь длительно чадивший на Украине, к сожалению, дает повод к самым печальным предположениям...». Відзначимо, що 11 (24) жовтня у цій самій газеті було вміщено відповідь академіка Д.І. Багалія, яка повністю спростовувала ці домисли.

²³⁹ Стаття В.І. Вернадського «Об автономии» вперше надрукована в газеті «Свободный народ» від 4 червня 1917 р., № 4, за підписом «Володарь». Як вважає В.П. Волков, це перший виступ В.І. Вернадського у пресі під цим псевдонімом (Див.: *Вернадський В.И.* Публицистические статьи / Отв. ред. В.П. Волков. — М.: Наука, 1995. — С. 238). Газета «Свободный народ», яка виходила за редакцією В. Оболенського, була офіційним органом кадетської партії, одним із засновників якої був В.І. Вернадський.

Стаття написана під впливом дискусій в кадетській партії щодо національного питання, зокрема, тих, що відбувалися на Восьмому з'їзді конституційно-демократичної партії (9–12 травня 1917 р.). Кадетська програма щодо національного питання не зазнала суттєвих змін після Лютневої революції, вона базувалася на тезі про збереження державної єдності Росії, відмови від принципу федералізму, а думка про культурно-національну автономію допускалася лише дуже в обмеженому вигляді. У резолюції з'їзду йшлося про місцеве самоуправління та автономію лише у господарських та культурно-національних питаннях, та й то під контролем вищої державної влади.

В.І. Вернадський у питаннях автономії підтримував більш компромісну позицію, чим, як вважає В.П. Волков, і пояснювався факт використання псевдоніму під час публікації статті. У 1914–1917 рр. В.І. Вернадський активно брав участь у розробці національного питання в партії, був членом комісій Центрального комітету партії щодо української та литовської проблематики. І хоча вчений у питанні єдиної неподільної Росії йшов цілком у руслі кадетської програми, все ж активно підтримував ідею культурної автономії та розширення прав і повноважень органів місцевого самоврядування, зокрема, й в Україні. Докладніше див.6 *Вернадський В.И.* Публицистические статьи. — С. 239; *Леонова Л.С.* «Я не могу уйти в одну науку...». Общественно-политические взгляды В.И. Вернадского. — СПб.: Алтейя, 2000. — С. 204–207; *Лавров В.В.* Стаття В.І. Вернадського «Українське питання і російське суспільство» у контексті пошуку ліберального вирішення національного питання на початку ХХ ст. // Історичний журнал. — К., 2005. — № 3. — С. 58–63.

²⁴⁰ «Партия народной свободы» (Конституционно-демократическая партия; кадеты) — політична партія Росії, створена в жовтні 1905 р. Лідери — князь П.Д. Долгоруков, О.С. Ізгоев, О.О. Корнілов, П.М. Мілюков, С.А. Муромцев, П.Б. Струве, Д.І. Шаховський, А.І. Шингарев та ін. Друковані органи: газета «Речь», журнал «Вестник партии народной свободы» та інші. Партія виступала за запровадження народного уряду, демократичних свобод, відчуження поміщицьких земель за викуп та вирішення законодавчо «робітничого» питання. Після жовтня 1917 р. була заборонена. В.І. Вернадський був переконаним лібералом у політичних поглядах і стояв біля витоків цієї партії.

Літ.: Российские либералы: кадеты и октябристы: Документы, воспоминания, публицистика / Сост. Д.Б. Павлов, В.В. Шелохаев. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 51–58,

93–102, 109–117, 136–159, 175–186, 196–213, 225–265, 272–290; *Долгоруков П.Д.* Великая разруха. Воспоминания основателя партии кадетов. 1916–1926. — М.: Центрполиграф, 2007. — 367 с.

²⁴¹ Кінець 1919 р. виявився складним як для молодій державі Україна, так і особисто для В.І. Вернадського: постійна зміна урядів, підозріле ставлення кожної із властей до Української академії наук, до українського культурно-освітнього простору, а також переміни в особистому житті вченого (родина вимушена була залишити Київ і переїхати до Криму). На очах ученого руйнувалися всі основи життя. В кінці листопада В.І. Вернадський з великою групою науковців виїжджає до Ростова у справах Академії. Ростовська газета «Свободная речь» від 28 листопада (11 грудня) 1919 р. писала: «26 ноября из Киева в Ростов после 15-дневного пути прибыли представители Украинской академии наук во главе с проф. В.И. Вернадским. Цель приезда — исходатайствовать у правительства необходимые средства для продолжения научных работ Академии. Прибывшие предполагают пробыть в Ростове около 2-х недель и созвать здесь специальное совещание из представителей научной и научно-промышленной мысли».

В.І. Вернадський уважно спостерігав за організацією влади на місцях. Його турбувало те, що громадянська війна та боротьба за владу можуть стати причиною знищення власне країни. Він намагається знайти відповіді: що потрібно зробити; як організувати владу на місцях? Учений багато спілкується з науковцями-правознавцями М.П. Василенком, П.І. Новгородцевим, М.І. Палієнком, Ф.В. Тарановським та ін. Він зустрічається зі своїми колишніми однопартійцями. Його щоденники цього періоду свідчать про напружену аналітичну думку вченого: «Ясно, что вопрос об организации власти на местах стоит на очереди» (18.XI./1.XII.1919); «Разговоры со многими лицами об автономии и организации власти. Неясна еще конструкция и у П.И. Новгородцева. Василенко стоит очень определенно за Украину с Киевом в центре» (19.XI./2.XII.1919); «С П.И. Новгородцевым большой разговор об автономии и организации власти. Он считает неизбежную суровую монархию. Очень боюсь, что его автономия выльется в генерал-губернаторства» (Там само); «Из долгого разговора с Н.И. Астровым об организации власти становится ясной и трудной эта работа, и отсутствие ясного плана того, что хотят руководители <...>. Говорил с ним о восстановлении власти на местах — принципе областности. По существу, это восстановление генерал-губернаторов. Фактически дальше этого не идут! Едва ли это может принести что-нибудь доброе. Сейчас, чем ближе всматриваюсь в то, что происходит, тем больше у меня является сомнения, не есть ли это все авантюра? И большевистская, и добровольческая?» (24.XI./7.XII.1919); «Приехал Павел Иванович Новгородцев. С ним интересный разговор. Он говорит, что начинает колебаться, необходимо ли назначать на генерал-губернаторские места военных. И назначение Май-Маевского и Драгомирова очень поучительны. Он тоже считает положение серьезным, так как нельзя длить вооруженное междоусобие. Для меня ясно, что длительный процесс — гибель России. Пока две русские армии дерутся — чумаки расколют всю нашу территорию. Надо найти выход» (27.XI./10.XII.1919). В.І. Вернадський здійснює спробу викласти своє бачення — як краще організувати владу на місцях. Свою статтю він публікує в двох номерах «Донской речи» для ширшого обговорення і дискусії. У щоденнику від 3(16) грудня вчений запише: «Так или иначе мои статьи читают — в прессе возражают, и слышу частные отзывы».

Нижче — стаття проф. М.І. Палієнка на статтю В.І. Вернадського.

«Государственная власть не может быть мощной и прочной, если она не обладает сильной центральной властью, поддерживающей государственное единство и руководствующей всем управлением. При слабости центральной власти не может быть сильной и местная власть, все равно на каких началах она ни была бы организована. Не имея

надлежащей поддержки и опоры в центре, слабо контролируемая и плохо связанная с целым и его частями, местная власть вынуждена будет или расплыться или же преобразоваться в самостоятельную государственную власть, т.е. отделиться от центра. Мы не можем поэтому согласиться с некоторыми положениями весьма интересной статьи нашего почтенного ученого и общественного деятеля В.И. Вернадского, напечатанной в «Донской речи» («Об организации местной власти»). По мнению В.И. Вернадского, все растущая дезорганизация и деморализация тыла явно доказывает, что современная структура центральной власти в форме военной диктатуры, хотя необходимость диктуется условиями переживаемого военного времени и государственной разрухи, неприспособленна, однако, к гражданскому управлению, к задачам восстановления разрушенной тыловой жизни. Будучи поглощена доминирующими заботами военно-организационного и боевого характера, она неизбежно является, по мнению В.И. Вернадского, слабой в области гражданского строительства, и существующие центральные ведомства работают «почти впустую». Поэтому в настоящее переходное время, когда власть не может строиться нормально, центр тяжести в устройении тыловой жизни, должен быть перенесен, по мнению В.И. Вернадского, на местную власть, которая должна быть более сильной, чем старая русская местная власть, и проникнутая иными началами, так как старая наша местная власть доказала всю свою несостоятельность. Эта сильная местная власть должна быть организована по принципам тесной связи ее с местной общественностью, на основах децентрализации и местной автономии. «Потребность в местной широкой автономии не везде сказывается ярко: на территории, занятой Добровольческой армией — на Дону, Кубани, Тереке, Украине, она является важным и действенным фактором местной жизни, который должен учитывать политический деятель и мыслитель, если он желает “единой и неделимой России”». Нет надобности защищать правильность этой мысли В.И. Вернадского о необходимой связи в тесноте с местной общественностью. Это подчеркивалось уже не раз и главным командованием и особенно повелительно выражено в последнем приказе главноначальствующего Харьковской областью генерала Врангеля, предписывающем всем органам управления оказывать «всемерную и благожелательную поддержку земским и городским самоуправлениям, профессиональным союзам, кооперативным учреждениям и другим общественным организациям, торговым и промышленным предприятиям и частным лицам в их закономерной, полезной для населения деятельности».

Нельзя не признать желательность и дальнейшего шага в приближении власти к населению путем спешной организации в областях, где нет еще областных автономных органов, как-то в малороссийских губерниях, областной автономии путем передачи им законодательной функции по местным делам, причем, по нашему мнению, лишь культурно-хозяйственного характера при надлежащем контроле центральной власти.

Это особенно необходимо при нынешней затрудненности сношений центральной власти с местностями, а потому и недостаточном знакомстве центральной власти с населением и населения с властью. Вместе с тем такая ориентация власти значительно разгрузит центральные органы от подавляющей их работы по организации тыла. Весьма серьезное затруднение, однако встречает теперь такая реформа в постоянном изменении фронта в процессе военных операций. Но не в этой децентрализации власти усматриваем мы главное значение той реформы, которой должна подвергнуться наша современная власть. Мы не можем согласиться с В.И. Вернадским, что так реорганизованная местная власть окажется достаточно сильной и приспособленной для выполнения своих государственных задач, если центральная власть будет продолжать оставаться, как полагает В.И. Вернадский, по-прежнему слабой в сфере гражданского управления и устройства тыла. Нельзя согласиться, во-первых, с тем, что диктаторский и

военный характер высшей центральной власти неизбежно мешает этой власти быть сильной и в сфере гражданского строительства. Для этого строительства эта власть необходимо нуждается в придании ей специальных вспомогательных органов; кроме имеющихся уже бюрократических ведомств, центральная власть нуждается в организации общегосударственного представительного органа, хотя бы с чисто совещательными функциями; он должен состоять хотя бы из представителей тех общественных организаций, о которых говорит в своем упомянутом нами выше приказе генерал Врангель, с привлечением представителей и от других учреждений культурно-просветительского характера (ученых специалистов), представителей от крестьянства и рабочих, а также представителей автономных областей. Такой орган, кроме задач информации власти, контроля над управлением и всестороннего обсуждения важнейших правительственных мероприятий и законодательных вопросов, придаст бы центральной власти значительный авторитет и силу, не вмешиваясь в сферу военного командования. Организация представительного органа намечена уже верховным командованием, и приходится пожалеть, что эта столь важная реформа в столь ответственный момент тормозится все еще делящимися переговорами об основаниях этой организации.

Что представительные, даже совещательные органы в моменты величайшей разрухи государства и военных забот могут придать власти огромный авторитет и оказать успешную поддержку, доказывает хотя бы история наших земских соборов, устраивавших государство после смутного времени.

Для силы центральной власти в области гражданского строительства и организации тыла прежде всего необходимо скорейшее объединение всей государственной власти, раздробленной ныне по областным организациям, и организация при ней указанного выше надлежащего представительства общественных сил. Эта первая и важнейшая реформа, необходимая для выхода из того положения недостроенности власти и некоторой слабости, последствия которой так печально характеризует В.И. Вернадский. Без этого рекомендуемая В.И. Вернадским реформа местной власти окажется мало достигающей цели. Мы лично не смотрим так пессимистически на результаты работы существующих у нас различных ведомств. Если вспомнить столь недавнее образование этих ведомств в условиях полного разрушения государственного аппарата, чрезвычайно быстрый процесс расширения района их деятельности в связи с передвижением армии, неимоверно трудные условия работы в связи с переживаемыми обстоятельствами, должны по справедливости сказать, что работа этих бюрократических ведомств и особого совещания в деле восстановления гражданской жизни идет далеко не впустую. Восстановлены элемент государственности, налажен и административный аппарат, восстановлены суды, земское самоуправление, воссоздано на новых началах городское самоуправление, как-никак налаживается одинаковое управление, проведены некоторые важные аграрные мероприятия (но увы! еще не проведена основная аграрная реформа!) и приняты некоторые существенные регулятивные мероприятия в области торгово-промышленной жизни и т.д. Дефектов, конечно, еще много, и для строительства власти и управления остается еще весьма много и много работы; но мы утверждаем, что и при наличии необходимой в настоящее время военной диктатуры центральная власть все же может быть сильной и в сфере гражданского управления, и не только может, но и должна быть, так как без этого какая бы ни была реформа, в том числе и реформа местной власти, мало принесет пользы. Трагедия в том, что нам приходится строить свою государственность в небывало трудных условиях, но все же мы должны ее строить.

Проф. Н. Палиенко»

(К вопросу об организации власти // Донская речь. — Ростов-на-Дону, 1919. — 11 (24) декабр. (№ 24).

²⁴² У вересні 1919 р. В.І. Вернадський запропонував серію статей про міжнародну політику для газети «Объединение». Ось як він про це пише у щоденнику (1[14].X.1919): «В “Объединении” сегодня начало моих политич[еских] статей. Ганфман [Ганфман Максим Іпполітович, редактор газети. — Укл.] придал другое заглавие “Письма с Запада” (вместо “О мировой обстановке русской политики”) и помимо моего псевдонима (“Володарь”) подписал “Ростов”» (*Вернадский В.И.* Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — С. 171). Газета «Объединение» виходила в Києві з 27 серпня (9 вересня) 1919 р. за редакцією С. Назімова.

Першу статтю з цієї серії досі не віднайдено. На думку В.П. Волкова, вона мала бути надрукована у № 31 від 7(20) жовтня 1919 р., примірника газети «Объединение» за це число у Москві немає (*Вернадский В.И.* Публицистические статьи. — С. 264–265). У київських газетних фондах та архівосховищах нам теж не вдалося віднайти це число.

У вересні 1919 р., після прибуття в Ростов-на-Дону, В.І. Вернадський, проаналізувавши міжнародну ситуацію та вплив іноземних держав на політичну боротьбу за владу на території колишньої Російської імперії, приходить до висновку, який занотовує в щоденнику 10(23).IX.1919: «Весь разговор с П. Ив. [Новгородцевым], в конце которого пришел А. Васил. Кривошеин <...> заключался в информации П. Ив. о положении дел. Меня интересуют гл[авным] обр[азом] дела иностр[анные] <...> Сейчас мы имеем всюду известия о двойств[енной] политике западных государств. Под влиянием Англии правит[ельству] С[еверо]-З[ападной] России поставлен ультиматум, по-видимому, признание независимости Эстонии. Карташев ушел. Кабинет Лианозова из ничтожеств (Маргулис из Одессы и др.). Политика Англии и Франции, по-видимому, основана на частию неверных данных, частию — опасении могучей России. <...> Клемансо и его личный секретарь — могущ[ественная] в иностранной политике фигура — ведут анти-русскую политику — создания между Россией и Зап[адной] Евр[опой] отдельных государств Польши, Украины, Эстонии. Через Польшу есть сношения и с Украиной. <...> Из Сибири привезены сведения от Н.К. Волкова, пробравшегося в Омск через Египет, Японию. Положение в Азии грозное. Япония боится ненависти Китая и С[еверо]-А[мериканских] С[оединенных] Шт[атов]. В Китае, Индии, Египте большевистская пропаганда на национальных принципах. Япония сейчас всячески стремится помочь России, думая в ней искать опору своему изолированному положению. В общем, здесь действительно грозное будущее, но сейчас Япония — настоящий союзник. По-видимому, положение правительства и в Англии, и во Франции чрезвычайно затруднительно, вследствие тяжелого положения этих стран. От всего, что произошло, выиграли только одни Соед[иненные] Штаты. И Европа теперь в руках С[оединенных] Ш[татов]» (*Вернадский В.И.* Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — С. 140–141).

Після друку перших трьох частин «Писем о Западе» у В.І. Вернадського був намір продовжувати цю актуальну для того часу тему: «Думал о статьях для “Объед[инения]” (Письма о Западе). Ганфман просит продолжение — хочется и о славянском вопросе, и о Франции». (14(27).X.1919) (Там само. — С. 173). Очевидно, у повному обсязі цей задум реалізувати не вдалося.

²⁴³ Антанта — військово-політичне угруповання, основними членами якого були Велика Британія, Франція і Російська імперія, сформувалося в 1904–1907 рр. для боротьби проти Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія; виник у 1879–1882 рр.). Антанта стала військовим союзом і основою сил союзників під час Першої світової війни.

²⁴⁴ Остзейський край — німецька назва Прибалтійських губерній: Естляндської, Ліфляндської і Курляндської.

²⁴⁵ Ліанозов Степан Георгійович (1872–1951) — російський промисловець-нафтовик вірменського походження. Директор і член правління понад 20 нафтопромислових та інших компаній. Один із засновників Російської генеральної нафтової компанії «Ойль». Після 1917 р. емігрував з Росії. Голова створеного групою партій кадетів, есерів, меншовиків 11 серпня 1919 р. в Ревелі (Талліні), за генерала М.М. Юденіча, «Північно-західного уряду». Уряд припинив своє існування шляхом саморозпуску 5 грудня 1919 р. після поразки наступу Юденіча. Член англійської місії у Прибалтиці, створеної генералом Ф.Д. Маршем.

Літ.: *Дадаян Х.* Армяне и Баку (1850-ые гг. — 1920 г.). — Ереван: Научно-образовательный фонд «Нораванк», 2007. — С. 156–162.

²⁴⁶ Карташев Антон Володимирович (1875–1960) — теолог, історик російської церкви, церковний та громадський діяч. Закінчив Санкт-Петербурзьку духовну академію (1899). Викладав історію російської церкви в академії (1900–1905), на Вищих жіночих курсах (1906–1918). Голова Релігійно-філософського товариства (1909–1917). Кадет (з 1917). Лідер правого крила конституційних демократів. Останній обер-прокурор Священного синоду (з березня 1917 р.); міністр віросповідань Тимчасового уряду (1917). Підготував самоліквідацію інституту обер-прокуратури і передачу повноти церковної влади Помісному собору Православної церкви 1917–1918 рр. Арештований більшовиками під час перевороту в жовтні 1917 р. Емігрував до Естонії (1919). Міністр віросповідань в уряді Юденіча. Активний діяч російської еміграції — голова Російського національного комітету в Фінляндії, згодом в Парижі тощо. Викладав російську історію в Паризькому університеті. Один із засновників і професор Свято-Сергієвського богословського інституту в Парижі (1925–1960).

Літ.: Автобиография Антона Владимировича Карташева (1875–1966) // Вестник Русского студенческого христианского движения. — (Париж, Нью-Йорк) 1960. — № 58–59. — С. 57–61; *Сахаров А.Н.* От публикатора // *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви. — Т. I. — М.: Наука, 1991. — С. 3–14; *Мейендорф И. А.В.* Карташев — общественный деятель и церковный историк // Вопросы истории. — 1994. — № 1. — С. 169–173; *Антощенко А.В.* Об эволюции теократического идеала А.В. Карташева // Вече: Альманах русской философии и культуры. — 1997. — Вып. 9. — С. 71–86; *Бычков С.П.* Антон Владимирович Карташев. Годы становления личности ученого (1875–1906 гг.) // Вестник Омского университета. — 1998. — Вып. 1. — С. 62–65.

²⁴⁷ Геджас (Хіджас) — країна на заході Аравійського півострова, до 1916 р. знаходилася в складі Османської імперії. Незалежність проголошена у травні 1916 р. У 1925 р. включена до складу Неджда, з 1932 — Саудівська Аравія.

²⁴⁸ Синфейнери (шинфейнери) — учасники національного руху в Ірландії, члени політичної ірландської партії Шин феїн (ірл. «Sinn Féin», — ми самі), створеної 1905 р., що об'єднувала представників дрібної, середньої буржуазії та радикальної інтелігенції. Виступали за звільнення Ірландії від англійського колоніального панування.

²⁴⁹ Повстання іхетуанів (боксерське повстання) — (з кит. — «повстання гармонії та справедливості») — повстання проти іноземного втручання в економіку, внутрішню політику та релігійне життя Китаю (1898 (1899)–1901). Спочатку мало підтримку правителів Китаю, згодом імператриця Ци Сі перейшла на бік Альянсу восьми країн, який і придушив заколот. Його результатом стала залежність Китаю від іноземних країн.

²⁵⁰ Клемансо Жорж (1841–1929) — французький політичний і державний діяч, член Французької академії (з 1918 р.). Депутат Національних зборів (1871–1893), один із засновників республіканської партії радикалів (1901), прем'єр-міністр Франції (1906–1909). Як голова Верховної Ради держав Антанти став ініціатором французького десанту на Чорноморському узбережжі України (1918). Негативно ставився до створення неза-

лежної Української держави, наполягав на включенні етнічних українських земель до складу територій інших країн.

²⁵¹ Пішон Стефан (1857–1933) — французький політичний діяч Третьої Республіки. Міністр у справах Китаю (1897–1900), включаючи період боксерського повстання. Генеральний резидент в Тунісі (1901–1907). Партнер Ж. Клемансо, був кілька разів міністром у його кабінеті; міністр іноземних справ у Кабінеті Міністрів Арістіда Бріана.

²⁵² Добровольча армія — оперативне з'єднання залишків військ Російської армії на півдні Росії, які не визнали радянської влади і розпочали проти неї боротьбу. Одним із перших ініціаторів її створення був донський отаман, генерал О.М. Каледін. Комплектувалася з добровольців (переважали офіцери, були також юнкери, студенти та ін.). Зокрема, 1 січня 1918 р. її ряди поповнилися за рахунок офіцерів і солдатів Корніловського полку з Києва. Командувачі Добровольчої армії — С.Л. Марков, А.І. Денікін, М.В. Алексєєв. Політичною метою Добровольчої армії була передача влади Установчим зборам. У жовтні 1918 р. чисельність армії становила 40 тис. осіб. Після організації в січні 1919 р. Збройних сил Півдня Росії армія стала основою для формування Кавказької Добровольчої армії (командуючий — генерал-лейтенант П. Врангель) та Кримсько-Азовської Добровольчої армії (командуючий — генерал-лейтенант О. Боровський). У січні 1920 р. Добровольчу армію було реорганізовано в Добровольчий корпус.

Літ.: Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських збройних сил. 1917–1921. — К.: Україна, 1995. — С. 116–135.

²⁵³ Кавказька армія — одна з армій Збройних сил Півдня Росії, створена 8 (21) травня 1919 р. шляхом розділення Кавказької Добровольчої армії на Добровольчу і Кавказьку. Сформована на основі кубанських козачих корпусів, включала також донські та терські частини. Оперувала в задонських степах і районах Поволжя.

Літ.: Клавинг В. Гражданская война в России: Белые армии. — М., СПб: АСТ, Тетра Fantastica, 2003. — С. 274–288; Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005. — С. 13–14.

²⁵⁴ Цей та наступні два тексти, хоча й позначені різними датами, є «розірваними» частинами доповіді В.І. Вернадського на з'їзді Таврійської наукової асоціації. Їх об'єднує одна спільна тема: доля інтелігенції. Це дає нам право об'єднати їх в одній публікації. Всі три тексти публікуються за: АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 45, арк. 193зв.–195зв., 196–199; «Таврический голос» (Симферополь), 27 октября (9 ноября) 1920, № 358 (508). Рукописи не завершені й не мають авторської назви. Заголовок текстів запропонований укладачами.

У перших числах січня 1920 р. В.І. Вернадський переїжджає до Криму, де перебувала його сім'я. Після одужання від хвороби на початку лютого він виявив бажання прочитати курс лекцій з геохімії в Таврійському університеті, організованому в 1918 р. 4 лютого 1920 р. фізико-математичний факультет ухвалив вважати академіка В.І. Вернадського своїм членом, а 4 березня рада Таврійського університету одногосно обрала його позаштатним ординарним професором кафедри геології (АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 1151, арк. 5, 7).

У квітні В.І. Вернадський почав викладати. Після смерті від висипного тифу першого ректора університету, професора-анатома Р.І. Гельвіга рада університету 10 жовтня обрала В.І. Вернадського своїм ректором. (Див.: Багров Н.В., Ена В.Г., Лавров В.В. Вернадский и Крым: Люди, места, события... — К.: Либідь, 2004. — С. 160–207).

Кримський період життя В.І. Вернадського був наповнений активною дослідницькою та науково-організаційною працею. Окрім Таврійського університету на території Криму функціонували й інші наукові установи та товариства, які влітку 1917 р. об'єдналися в Таврійську наукову асоціацію. Асоціація кожні півроку проводила свої

з'їзди. Ось як про це пише П.С. Гальцов, один із засновників Таврійської наукової асоціації: «На этих съездах являлась возможность более тесного объединения и обмена мыслями, и всеми участниками они рассматривались, как праздники науки. Несмотря на чрезвычайную трудность, а иногда и небезопасность передвижения, число участников съездов было велико; при почти полном параличе железных дорог обычно приходилось ехать на лошадях, в экипаже или мажаре (крымская телега). Те, кто не были в состоянии заплатить несколько тысяч за место на телеге, принуждены были идти пешком, некоторые из членов Ассоциации, жившие в Ялте и Симеизе, проходили более 100 верст пешком зимой через горы, чтобы принять участие в заседаниях. Отличительной чертой, ярко отразившейся в большей части докладов, прочитанных на съездах, является упорное стремление продолжить свою научную работу, несмотря на крайне тяжелые условия жизни и несмотря на необходимость искать источники существования не только для себя и для своей семьи, но иногда и для самого учреждения, в котором происходила работа» (*Гальцов П.С. Русская наука и ученые в Крыму (1917–1920 гг.)* // Новая русская книга. — Берлин, 1922. — № 1. — С. 29). А ось що пише сам В.І. Вернадський: «Ассоциация представлена постоянно действующим Комитетом и устроила несколько научных съездов, происходивших в Ялте, Севастополе и Симферополе. Последний, седьмой, съезд Ассоциации происходил с огромным успехом при большом наплыве публики осенью 1920 года, за несколько дней до занятия Симферополя советскими войсками. Ассоциация охватывает научные учреждения — как естественноисторические, так и гуманитарные» (*Вернадский В.И. О научной работе в Крыму в 1917–1921 годах* // Крымский Архив. — 2000. — № 6. — С. 216).

Сьомий з'їзд Таврійської наукової асоціації, про який згадує В.І. Вернадський, відбувався в Симферополі з 4 до 10 листопада 1920 р. Ось що писала кримська газета «Таврический голос»: «Открытие съезда назначено на 12 часов дня, но уже к 11 часам большой зал Губернского земства переполнен публикой, усеяны подоконники, публика толпится в вестибюле. Сюда пришла значительная часть всей местной интеллигенции, которую привлекли имена лучших русских профессоров, участвующих в работе съезда. Такое скопление публики Губернское земство не видало, пожалуй, с того времени, как в этом зале свергалось правительство Сулькевича и выбиралось правительство Крыма и Набокова. Работа съезда открылась проникновенной речью академика В.И. Вернадского, заявившего, что не смотря на то, что фронт приближается к нам и, может, даже именно поэтому, работа научной мысли не должна прерваться ни на минуту. Россия возродится! Россия будет во чтобы то ни стало, и ей мы должны подготовить кадры сильных научным знанием работников» (VII съезд Таврической научной ассоциации // Таврический голос. — 1920. — 6 ноября. — № 356 (506). Головою з'їзду одноголосно обирається академик В.І. Вернадський. Він виступає з основною доповіддю.

Відзначимо, що в цих працях В.І. Вернадський вперше сформулював положення про перетворення науки та наукової діяльності в максимальну силу формування цивілізації людства і важливий засіб контролю над навколишнім середовищем, що пізніше лягло в основу його вчення про ноосферу.

Загалом ці роздуми вченого продовжують та розвивають його принципову позицію, оприлюднену ним в Києві в 1918 р. (Див.: «Оправдание науки» и «Наука в эпоху революционного кризиса»).

²⁵⁵ У 1920 г. у Симферополі було створено відділення Київського українського наукового товариства (голова — Чарниш Іван Григорович, який проживав в Ялті). В.І. Вернадський входив до складу цього відділення. Він доволі часто мав нагоду зустрічатися з Чарнишем. Ось про деякі з таких фактів: «14/27.VI.1920 <...>. Заходил І.Г. Чарныш. Он надеется скоро вернуться в Киев. Его украинское чувство все

укрепляется»; «17/30. VII.1920. Вчера утром послал телеграмму и письмо Чарнышу. Призывал в Ялту на совещание по украинскому вопросу». (Вернадский В.И. Дневники 1917–1920. Январь 1920 — март 1921. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 70, 94).

Опублікована стаття — це фрагмент виступу В.І. Вернадського, який вчений готував для одного із засідань Українського наукового товариства. Виступ не відбувся, і він підготовлену частину доповіді передав для публікації у сімферопольську щоденну газету «Наша сила». Стаття вийшла 17–18 березня 1920 р.

²⁵⁶ З липня 1941 р. до серпня 1943 р. В.І. Вернадський з сім'єю перебував в евакуації в Боровому Акмолінської області Казахської СРС. Тут він продовжував інтенсивну наукову діяльність, систематично вів щоденник і листування, підбирав матеріали до книги спогадів «Пережите і передумане».

У травні 1942 р. Вернадський отримав від віце-голови Всеслов'янського комітету СРСР професора Зденека Неедли листа, у якому говорилося: «Всеславянский Комитет просит Вас в возможно скорое время написать статью для заграничной славянской прессы на тему: “Научные связи русского народа с другими славянскими народами”». Статья должна быть рассчитана на читателей-славян, живущих в Англии, Америке и Австралии. Кроме того, просим Вас участвовать в ежемесячном журнале Всеславянского Комитета “Славяне”. Напишите нам, на какие еще темы и к какому сроку могут быть Вами представлены статьи для заграничной славянской прессы, а также для журнала “Славяне”. Будем Вам весьма признательны за Ваше участие в работе Всеславянского Комитета — Ждем Вашего ответа» (Неедлы Зденек. Письмо В.И. Вернадскому 9 мая 1942 г. // АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 52, арк. 327).

У відповідь В.І. Вернадський писав: «Я считаю своим долгом и долгом каждого славянина в этот решающий исторический момент в жизни человечества и наших свободных, но стихийно объединенных народов отдать все свои силы и все свое знание для борьбы за нашу общую свободу».

По мере сил готов участвовать в журнале “Славяне”.

Но вдали от библиотек я не могу здесь написать предлагаемую мне тему “Научные связи русского народа с другими славянскими народами”. Наши связи — в ряде поколений — были главным образом в области славяноведения (в широком понимании этой группы наук). Хотя я с молодых лет следил за успехом этих наук — больше, может быть, других русских натуралистов — но в условиях Борового не смогу за эту тему взяться — нет нужных книг и справочников.

Меня сейчас чрезвычайно занимает вопрос, стоящий перед всеми нами, — о восстановлении и новой организации, возможно быстрой и глубокой, культурной и научной жизни наших народов после неизбежного крушения гитлеровского варварства. Может быть, Вы нашли бы возможным напечатать другую мою статью: “Мысли натуралиста об организации славянской научной работы на фоне мировой науки” (в 3–5 страниц на машинке). Я попытаюсь ее окончить в ближайшее время» (Вернадский В.И. Письмо З. Неедлы, Май 1942 г. // Там само, арк. 334).

Праця над статтею відбувалася інтенсивно; 10 червня її було скінчено, і наступного дня автор надіслав її до Москви із супровідним листом на ім'я З. Неедли. В архіві В.І. Вернадського збереглося дві машинописні копії цього листа, датовані тим же числом. Різничитання між ними несуттєві, й обидва варіанти доповнюють один одного. Повідомляючи про відправку своєї статті, далі В.І. Вернадський писав:

«Так как статья эта затрагивает определенные действия нашей Академии наук, то я копию ее пересылаю [президенту АН СССР] Комарову. Я считаю важным образование временного Союза славянских академий и некоторых обществ. И думаю, что надо было бы теперь же создать временный Комитет по восстановлению разрушенных научных центров, как в пределах Союза, так и вне.

У меня является мысль написать по вопросу, о котором я много думал: “О значении славянства в истории науки”, но боюсь, что вдали от моих картотек и библиотек не смогу это сделать. Может быть, напишу о русской науке. В истории науки роль славянства до сих пор искажена.

Очень прошу Вас держать меня в курсе текущей славянской литературы. Я читаю на всех славянских языках.

Очень хотелось бы, чтобы статья появилась. Я думаю, что мы переживаем создание ноосферы — она родится в буре и грозе.

В книге [Химическое строение биосферы Земли и ее окружения], над которой я работаю с ноября 1940 года, глава о ноосфере является еще не написанной, последней» (Вернадский В.И. Письмо З. Неедлы 12 июня 1942 г. // Там само, арк. 328–329, 333).

Незабаром від В.Л. Комарова надійшов лист з повідомленням про отримання копії статті й викликаний нею інтерес; що ж до Всеслов'янського комітету та його віце-голови З. Неедлы, то вони обмежилися надсиланням першого номера журналу «Славяне» за 1942 рік. У липні В.І. Вернадський знову пише до З. Неедлы. Повідомляючи з вдячністю про отримання журналу, котрий він з цікавістю прочитав, запитує, чи отримали його статтю, тобто між рядків питаючи адресата, чи буде стаття опублікована і як взагалі складеться її доля. У листі, демонструючи готовність листуватися регулярно, В.І. Вернадський цікавиться долею своїх чеських колег-науковців — Славіка, Ульріха, Немеца, Гейровського і чи виходять «Праці» Болгарської академії наук.

«Думаю, что в журнале “Славяне”, — писал В.И. Вернадский, — хорошо было бы расширить хронику. Было бы очень интересно дать и данные о количестве славян во всем мире, на всех континентах и о состоянии научных славянских учреждений.

Если Вас не затруднит и Вы встречаетесь с Вандой Василевской, может быть передадите ей, что я выписал по почте здесь “Новые горизонты”, которых читателем я состою с самого их начала и нахожу их очень интересными, но до сих пор не получил ни одного №.

Я большой поклонник ее деятельности и познакомился с ее произведениями еще в Праге, когда они выходили под польской цензурой» (Вернадский В.И. Письмо З. Неедлы 21 июля 1942 г. // Там само, арк. 331).

Відповіді на цього листа В.І. Вернадський не отримав, стаття також не була опублікована — і в подальшому ніде не друкувалася. Тут вона відтворена за машинописною копією з правками В.І. Вернадського, яка зберігається у його особовому фонді АРАН.

²⁵⁷ Воллес Альфред Рассел (1823–1913) — британський натураліст, мандрівник, географ, біолог та антрополог. У 1850-х роках досліджував басейн річки Амазонки та Малайський архіпелаг, за результатами зібраної колекції була виділена «лінія Воллеса», що відділяє фауну Австралії від фауни Азії. Запропонував поділити всю поверхню Землі на зони, що стало початком дисципліни зоогеографія. Одночасно з Ч. Дарвіним впровадив ідею природного відбору серед видів, в подальшому активно розвивав ідеї дарвінізму. Основні праці: «Географічне поширення тварин» (1976), «Острівне життя» (1880), «Дарвінізм» (1889).

Літ.: Kottler M. J. Alfred Russel Wallace, the Origin of Man, and Spiritualism // Isis. — 1974. — Vol. 65, No. 2. — P. 144–192; Colp R., Jr. “I Will Gladly Do My Best”: How Charles Darwin Obtained a Civil List Pension for Alfred Russel Wallace // Isis. — 1992. — Vol. 83, No. 1. — P. 2–26; Bulmer M. The Theory of Natural Selection of Alfred Russel Wallace FRS // Notes and Records of the Royal Society of London. — 2005. — Vol. 59, No. 2. — P. 125–136.

²⁵⁸ Дана Джеймс Дуайт (1813–1895) — американський геолог, мінералог, натураліст. Викладав у Єльському університеті, був головним редактором «Американського жур-

налу науки». Брав участь у Тихоокеанській комплексній експедиції США, за результатами якої опублікував праці про геологію Тихого океану. Запропонував першу хімічну класифікацію мінералів. Був іноземним членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Ідеї Дж. Дана щодо прогресивного збільшення у ході еволюції маси, складності та концентрації нервової системи займають важливе місце у вченні про ноосферу В.І. Вернадського.

Літ.: *Williams H. S.* James Dwight Dana and His Work as a Geologist // *The Journal of Geology*. — 1895. — Vol. 3, No. 6. — P. 601–621.

²⁵⁹ Павлов Олексій Петрович (1854–1929) — геолог, палеонтолог, академік АН СРСР. Закінчив фізико-математичний факультет Московського університету. З 1881 р. — хранитель Геологічного та Мінералогічного кабінетів Московського університету. З 1886 р. професор цього університету. Наукова діяльність пов'язана зі стратиграфією верхньоюрських та нижньоокрейдяних відкладень Поволжя. Перший висунув гіпотезу про три періоди зледеніння Східноєвропейської рівнини, автор геоморфологічних праць щодо походження рельєфу рівнин. Досліджував зсуви Поволжя та методи їх попередження.

В.І. Вернадського та О.П. Павлова поєднувала 40-річна дружба та тісні наукові зв'язки. Певний час вони разом працювали в Московському університеті. На знак протесту проти урядового обмеження автономії університетів 1911 р. він разом з іншими викладачами пішов у відставку.

Літ.: *Варсанофьева В.А.* Алексей Петрович Павлов. — М.: МОИТ, 1941. — 348 с.; *Мазарович А.Н.* Алексей Петрович Павлов. 1854–1929. — М.: Из-во Московского университета, 1948. — 36 с.; *Жирмунский А.И.* Памяти Алексея Петровича Павлова // *Известия Всесоюзного географического общества*. — 1955. — Т. 87. — Вып. 1. — С. 64–67; *Вернадский В.И.* Памяти академика Алексея Петровича Павлова // *Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отделение геологии*. — 1999. — Т. 34. — Вып. 5. — С. 3–9; *Резанов И.А.* История геологии в трудах А.П. Павлова // *Вопросы истории естествознания и техники*. — 2004. — № 4. — С. 50–59.

²⁶⁰ Шухерт Чарльз (1858–1942) — американський геолог, палеонтолог, палеограф, з 1904 р. професор Єльського університету і Шеффільдської наукової школи, хранитель геологічної колекції Музею природничої історії Пібоді при Єльському університеті. Укладач атласу палеогеографічних карт Північної Америки та автор праць з історичної геології.

Літ.: *Knopf A.* Charles Schuchert, 1858–1942 // *Biographical Memoir. National Academy of Sciences*. — 1952. — Vol. 27, Mem. 15. — P. 363–389.

²⁶¹ Леконт Джозеф (1823–1901) — американський геолог, викладав у Каліфорнійському університеті (Берклі, США), де був першим професором геології та природничої історії. Вивчав рухи земної кори, їх причини, особливості поверхні Землі. Його праця «Еволюція» (1888) співзвучна ідеями П. Тейяра де Шардена. Відомий також своєю активною діяльністю щодо збереження природних ландшафтів С'єрра-Невади (США), де нині розташовані великі національні парки.

Літ.: *Godfrey E. H.* Joseph N. LeConte // *Yosemite Nature Notes*. — 1946. — Vol. XXV, No. 4. — P. 66–69.

²⁶² Лотка Альфред Джеймс (1880–1949) — американський математик, фізикохімік, статистик. Відомий своїми працями про динаміку популяцій. Навчався у Бірмінгемському університеті у Великобританії. Працював у Національному бюро стандартів, був редактором «*Scientific American Supplement*» (1911–1914). Викладав в Університеті

Джона Гопкінса (1922–1924). У 1924–1947 рр. керував математичними дослідженнями в крупній американській страховій компанії «Metropolitan life insurance», був президентом Асоціації населення Америки (1938–1939), Американської статистичної асоціації (1942). Досліджував природний приріст населення, використовуючи математичні методи. Вивчав процес зміни поколінь, демографічного розвитку сім'ї, засновник сучасного демографічного аналізу й економічної географії, автор теорії стабільного населення.

Літ.: *MacRoberts M. H., MacRoberts B. R. A Re-Evaluation of Lotka's Law of Scientific Productivity // Social Studies of Science.* — 1982. — Vol. 12, No. 3. — P. 443–450; *Абліцов В.* Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. — К.: КИТ, 2007. — С. 90; *Véron J. Alfred J. Lotka and the Mathematics of Population // Electronic Journal for History of Probability and Statistics.* — 2008. — Vol. 4, No. 1. — P. 1–10.

²⁶³ Леруа Едуард (1870–1954) — французький філософ, математик, представник католицького модернізму, друг і послідовник П. Тейяра де Шардена. Розробляв ідею, що з появою людини, наділеної розумом і свідомістю, еволюція природи набула якісно нового характеру. У 1920-х роках вперше вжив термін «ноосфера», а саму концепцію ноосфери розробив разом з П. Тейяром де Шарденом. Основні праці: «Потреба в ідеалізмі й факт еволюції», «Походження людини й еволюція інтелекту», «Інтуїтивне мислення», «Проблема Бога».

Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден та В.І. Вернадський були першими творцями раціональної концепції ноосфери, що ставить у центр всесвіту розум людини. Дослідники знаходилися під впливом праць та ідей один одного. Поштовхом для розробки вчення про ноосферу французькими дослідниками стали лекції з геохімії, прочитані В.І. Вернадським у Сорбонні у 1922–1923 рр.

²⁶⁴ Тейяр де Шарден П'єр (1881–1955) — французький теолог і філософ, священник, один із творців теорії ноосфери, засновник нового напрямку в науці — тейярдизму. Навчався у Сорбонні. Працював в Інституті палеонтології людини при паризькому Музеї природничої історії (1912–1914). У 1922 р. після захисту докторської дисертації став професором кафедри геології Католицького університету в Парижі. У 1926–1935 рр. брав участь у геологічних експедиціях у Китаї, уклав першу геологічну карту цієї країни. Один із першовідкривачів синантропа. У 1939–1946 рр. під час вимушеної ізоляції через воєнні дії створив у Китаї Геобіологічний інститут та журнал «Геобіологія». У своїх працях розвив ідеї синтезу католицької християнської традиції й теорії космічної еволюції. Головна робота — «Феномен людини» (1955).

Літ.: *Movius H. L., Jr. Pierre Teilhard de Chardin, S.J., 1881–1955 // American Anthropologist, New Series.* — 1956. — Vol. 58, No. 1. — P. 147–150; *Раутиан А.С.* Предисловие // *Шарден П. Тейяр де.* Феномен человека. — М.: Устойчивый мир, 2001. — С. 6–14; *Дуйкін В.Р.* Філософія людини П. Тейяра де Шардена. — Черкаси: Брама, 2004. — 316 с.; *Галлени Л.* Труды Тейяра де Шардена как инструмент диалога // *Наука и вера в диалоге.* П. Тейяр де Шарден и П. Флоренский / Под ред. А.А. Гриба. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2007. — С. 103–119; *Д'Ашенци В.* От «запрещенного иезуита» к «признанному иезуиту» // Там само. — С. 120–129.

²⁶⁵ Шахматов Олексій Олександрович (1864–1920) — російський мовознавець, педагог, з 1894 р. академік Петербурзької академії наук. Навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету. Досліджував давньоруську літературу, руське літописання, проблеми руського та слов'янського етногенезу, прабатьківщини і прамови слов'ян. У 1906 р. його було обрано головою Відділення російської мови й словесності Академії наук, під його керівництвом виходило «Повне зібрання руських літописів» та було підготовлено багатотомну «Енциклопедію слов'янської філології». Серед іншого розробляв проблематику української мови, її періодизацію, територіальне поширення,

мовну ситуацію в Україні в різні часи, нормативне і діалектне мовлення, класифікацію тогочасних українських говорів. Підтримував наукові контакти з О. Потебнею, А. Кримським, К. Михальчуком, Б. Грінченком, О. Огоновським, С. Смаль-Стоцьким та ін. О. Шахматов був також, як і В.І. Вернадський, членом конституційно-демократичної партії.

Літ.: *Макаров В.И.* «Такого не бысть на Руси прежде...». Повесть об академике А.А. Шахматове. — СПб.: Алетейя, 2000. — 390 с.; *Макаров В.И., Коготкова Т.С.* Алексей Александрович Шахматов (1864–1920) // Отечественные лексикографы: XVIII–XX века / Под ред. Г. А. Богатовой. — М.: Наука, 2000. — С. 187–218; *Глущенко В.А.* А.А. Шахматов и украинская культура // Східнослов'янська філологія: Збірник наукових праць. — Вип. 16. Мовознавство. — Горлівка: Вид-во ГДПІМ, 2009. — С. 3–13.

²⁶⁶ Ягіч Ігнатій (Ватрослав) Вікентійович (1838–1923) — австрійський і російський філолог, лінгвіст, палеограф і археограф, фахівець зі слов'янської філології. З 1880 р. академік Петербурзької академії наук. Навчався у Віденському університеті. Був членом Південнослов'янської академії наук і мистецтв, доктором слов'янської філології Санкт-Петербурзького університету, професором Віденського університету, очолював кафедру слов'янської філології у Берлінському університеті. У 1876 р. заснував журнал «Archiv für slavische Philologie», який став першим спеціальним слов'янським журналом в галузі філології.

Літ.: *Дем'янчук В. Гнат* (Ватрослав) Ягіч (1838–1923). Короткий нарис його життя й наукової діяльності // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. — 1923 (1924). — Кн. 4. — С. 264–283; *Кузьмин А.И.* И.В. Ягич о русско-славянских научных связях второй половины XX в. // Известия АР СССР. Сер. литературы и языка. — 1968. — Т. 27. — Вып. 4. — С. 328–335; *Березин Ф.М.* Ватрослав (Игнатий Викентьевич) Ягич // Русская речь. — 1983. — № 4. — С. 56–60; *Смирнов С.В.* Академик И.В. Ягич. К 150-летию со дня рождения // Современное славяноведение. — 1988. — № 4. — С. 78–84; *Маньковська Т.О.* Проблеми лінгвоукраїністики в науковій спадщині Ватрослава Ягича. — Тернопіль: Джура, 2007. — 228 с.

²⁶⁷ Баранов Олександр Андрійович (1746–1819) — російський купець, перший Головний правитель російських поселень в Америці у 1790–1818 рр. Досліджував території Тихоокеанського узбережжя Північно-Західної Америки, встановив торговельні зв'язки з Каліфорнією, Гавайськими островами, Китаєм. За його ініціативи у 1812 р. було засновано Форт Росс у Каліфорнії. Заснував більшість російських поселень на Алясці, куди було перенесено центр Російської Америки. Брав участь у дослідженні й описі Чугачської затоки.

²⁶⁸ 5 грудня 1918 р. В.І. Вернадський звернувся до М.І. Андрусова, який знаходився в Сімферополі і працював професором Таврійського університету, з проханням дати згоду на балотування в академіки Української академії наук з розряду палеонтології.

12 грудня 1918 р. у листі-відповіді дав згоду на обрання академіком УАН. 28 травня 1919 р. М.І. Андрусов був обраний академіком УАН, про що свідчить його лист до В.І. Вернадського від 4 червня 1919 р.: «Многоуважаемый Владимир Иванович! Вчера, 3-го июня, я получил телеграмму г. Тимошенко, извещающую меня о моем единогласном избрании в члены Киевской Академии. Позвольте мне через Ваше посредство передать Киевской Академии наук мою искреннюю признательность за высокую честь, оказанную мне этим, столь лестным для меня избранием» (ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 26848, арк. 14. Автограф). Представлення та відгук про наукову діяльність М.І. Андрусова здійснив Президент УАН академік В.І. Вернадський, про що свідчить лист-подяка М.І. Андрусова, додатково направлений В.І. Вернадському з Сімферополя до Києва (ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 26883, арк. 1–3 зв. Автограф).

²⁶⁹ Список наукових праць зберігається в Інституті рукопису НБУВ.

²⁷⁰ Ця записка написана у співавторстві з П.А. Тутковським та М.Ф. Кашенком.

²⁷¹ Липський Володимир Іполитович (1863–1937) — український ботанік, флорист, систематик, історик науки, знавець і організатор ботанічних садів (Ботанічного саду Київського університету (1887–1894), Головного ботанічного саду у Петербурзі (1894–1917), директор Ботанічного саду ВУАН (1919), директор Одеського Ботанічного саду (1928–1937). Брав активну участь у формуванні Української академії наук, обраний академіком ВУАН (з 1919). Президент ВУАН (1922–1928), член-кореспондент АН СРСР (з 1924). Наукові праці вченого присвячені питанням флористики, систематики та географії вищих рослин, гербарній справі, принципам організації ботанічних садів, історії ботаніки. Автор класичних праць по флорі Кавказу та Середньої Азії. Одним з перших науково описав флору Індонезії, Тунісу, Алжиру, Середньої Азії.

²⁷² Представлення В.І. Лучицького до виборів у дійсні члени АН СРСР по Геолого-географічному відділенню (спеціальність — петрографія).

²⁷³ Лучицький Володимир Іванович (1877–1949) — геолог, петрограф, дійсний член з 1945 р. АН УРСР, професор в 1913–1923, 1945–1949 рр. Київського університету та з 1923 р. Московської гірничої академії, з 1947 р. — директор Інституту геологічних наук АН УРСР. Співробітничав з В.І. Вернадським в організаційних комісіях при створенні Української АН, в Комісії з вивчення природних виробничих сил Криму.

²⁷⁴ Лучицький Іван Васильович (1845–1918) — історик, член-кореспондент з 1908 р. Петербурзької АН; професор з 1877 р. Київського університету, з 1908 р. — Вищих жіночих курсів у Петербурзі, член 3-ї Державної Думи (представник ліберально-народницького руху).

²⁷⁵ Рапаківі (від фінськ. — гнилий камінь) — різновид граніту: біотитовий чи роговообманково-біотитовий порфіровидний граніт з особливою центричною структурою; швидко руйнується при вивітрюванні.

²⁷⁶ Записка-представлення була написана спільно з О.П. Карпинським та О.Є. Ферсманом в Криму на початку 1921 р. та опублікована в «Известиях Российской Академии наук. Серия 6». (1921. — Т. 15. — № 1–18. С. 53–66). Вдруге була опублікована: В.И. Вернадский. Статьи об ученых и их творчестве. — М.: Наука, 1997. — С. 219–221.

²⁷⁷ Гумбольдт Олександр Фрідріх Вільгельм Генріх фон (1769–1859) — німецький дослідник природи та мандрівник, почесний член РАН з 11 лютого 1818 р.

²⁷⁸ Ріхтгофен Фердинанд Пауль Вільгельм (1833–1905) — німецький географ і геолог, автор генетичної класифікації форм рельєфу та характеристики найбільших областей Азії. В.О. Обручев пізніше згадував: «Первый том Рихтгофена «China», который профессор Мушкетов (Іван Васильович, учитель Обручева. — Укл.) дал мне для прочтения, произвел на меня сильное впечатление мастерскими описаниями величественных хребтов Центральной Азии, ее обширных пустынь и лессовых стран Китая, что я задумался посвятить себя исследованиям этого материка» (АРАН, ф. 518, спр. 112, арк. 1).

²⁷⁹ Черський Іван Дементійович (1845–1892) — геолог, дослідник Сибіру.

²⁸⁰ Зюсс Едуард (1831–1914) — австрійський геолог, почесний член РАН з 1 грудня 1901 р. Автор знаменитої книги «Лик земли».

²⁸¹ Дослідження в Закаспійській області продовжувалися В.А. Обручевим у другій половині 1886, 1887 та на початку 1888 р.

²⁸² За роботи про Закаспійську низину В.А. Обручев був удостоєний Російським географічним товариством срібної та малої золотої медалей.

²⁸³ В.А. Обручев знаходився в Іркутську з 1888 по 1898 р. Весною 1895 р. здійснював геологічні дослідження від Байкалу до Амуру у зв'язку з майбутнім будівництвом залізниці. Лише в XX ст. буде зреалізована ідея будівництва цієї магістралі, відомої як Байкало-Амурська магістраль.

²⁸⁴ В Томську В.А. Обручев почав працювати з 1900 р., а навесні цього ж року отримав запрошення зайняти кафедру в Томському технологічному інституті. В цей же час займався організацією Гірничого відділення інституту. З 1909 по 1912 р. був головою Томського товариства вивчення Сибіру.

²⁸⁵ Обставини полишення В.А. Обручевим вузу він описував так: «Осенью 1911 г. Министр народного просвещения Кассо (Лев Аристович. — Укл.) потребовал, чтобы я перешел в другое высшее учебное заведение, ни чем не мотивируя это странное предложение. Так как я исполнить его не мог, то в начале мая покинул Томск, переселившись в Москву» (АРАН, ф. 518, оп. 5, спр. 112, арк. 7).

²⁸⁶ У 1918 р. В.А. Обручева було обрано на кафедру геології в Таврійському університеті. В квітні 1921 р. переїхав до Москви. Написав декілька робіт стосовно корисних копалин Криму. Докладніше про кримський період ученого див.: *Федорович Б.А., Щербаков Д.И.* Крымский этап творчества В.А. Обручева // *Очерки по истории геологических знаний.* Вып. 12. К 100-летию со дня рождения В.А. Обручева. — М., 1963. — С. 51–62.

²⁸⁷ Соболев Дмитро Миколайович (1872–1949) — геолог, з 1914 р. — професор і завідувач кафедри геології Харківського університету, доктор геолого-мінералогічних наук з 1934 р., заслужений діяч науки УРСР (1935). Про нього див.: *Корякин Л.И.* К 100-летию со дня рождения Дмитрия Николаевича Соболева, 1872–1949 (геолог) // *БМОИП. Отд. геол.* — 1972. — Т. 77 (47). — Вып. 6.

²⁸⁸ Вавілов Микола Іванович (1887–1943) — біолог, рослинознавець, географ, професор з 1917 р. Саратовського університету, директор у 1930–1940 рр. Всесоюзного інституту рослинництва та з 1930 р. Генетичної лабораторії (згодом Інститут генетики АН СРСР), член-кореспондент з 1923 р. та з 1929 р. — дійсний член АН СРСР, президент (1929–1935 рр.) й віце-президент (1935–1940 рр.) ВАСГНІЛ, у 1931–1940 р. президент Всесоюзного географічного товариства.

²⁸⁹ Гоніати́ти — загін древніх (середній девон — пізня перм) головоногих молюсків з раковиною, завитою в плоску спіраль.

²⁹⁰ Rotsay W. *Geol. Mag.* Jan., 1924.

²⁹¹ Філіпченко Юрій Олександрович (1882–1930) — генетик, приват-доцент, професор Петербурзького університету, автор першого університетського підручника з генетики російською мовою, засновник першої університетської кафедри генетики (1909 р.), першого в РАН Бюро з евгеніки (1921 р.), перетвореного в 1933 р. на Інститут генетики АН СРСР.

²⁹² Рєзніченко Володимир Васильович (1870–1934) — геолог, гляціолог, географ, з 1924 р. дійсний член АН УРСР.

²⁹³ Короневич П.М. (?–1918) — геолог, керівник у 1916–1918 рр. гідрогеологічного відділу при Міністерстві земельної справи в Україні.

²⁹⁴ Про льос див. коментар до статті «Отзыв об ученых трудах П.А. Тутковского».

²⁹⁵ Крокос Володимир Іванович (1889–1936) — ґрунтознавець. Мирчинк Георгій Федорович (1889–1942) — геолог, академік з 1940 р. АН БРСР, один із засновників вітчизняної школи геологів-четвертичників.

²⁹⁶ Відгук було написано В.І. Вернадським на прохання ради Катеринославського вищого гірничого училища та опубліковано в журналі “Известия Екатеринославского

высшего горного училища” в 1908 р. (Т. 4, вып. 2. — С. 10–12). У виданні: В.И. Вернадский. Статьи об ученых и их творчестве / Сост. С.Н. Жидовинов, Ф.Т. Яншина (М., 1997. — С. 159–161, 319) публікується за текстом цього журналу.

²⁹⁷ Тутковський Павло Аполонович (1858–1930) — геолог, палеонтолог, мінералог, від 1919 р. академік Української АН, від 1928 р. академік БРСР. Про нього див.: Вклад академика П.А. Тутковского в изучение геологического строения земной коры Белоруссии. — Минск: Наука и техника, 1985. — 114 с.

²⁹⁸ В геології сукупність залишків мікроскопічних та дрібних організмів тваринного світу (наприклад, остракоди, форамініфери), систематична приналежність яких визначається за допомогою оптичного збільшення (мікроскопу).

²⁹⁹ Льос (від німецького слова «рихлий/нетвердый») — алеврит світло-жовтий, із загальною пористістю до 55%, з видимими неозброєним оком канальцями, неслоїстий. Нині переважає більшість геологів вважає, що товщі леса, розвинуті в помірно-середньому кліматі, утворилися в льодникові епохи в пригляціальній зоні, причому процес цей був переривистим — про це свідчать шари похованих ґрунтів у розрізах.

³⁰⁰ В.І. Вернадського було обрано ректором Таврійського університету 10 жовтня 1920 р. У Криму він пробув до березня 1921 р. Докладніше про життя та творчість П.А. Двойченка, його наукові праці див.: *Д.С. Макаренко*. Видатний геолог Петро Абрамович Двойченко // Геологічний журнал. — К., 2003. — № 3. — С. 155–182.

³⁰¹ Стаття була надрукована в київській газеті «Объединение» (№ 1, 27 серпня 1919 р.), частково — в журналі «Век XX и мир» (1990, № 1, с. 27) і без розшифровування в книзі: В.И. Вернадский. Статьи об ученых и их творчестве (М., 1997. — Арк. 347–349). Стаття, запропонована нами до публікації, звірена із зазначеною газетною публікацією. Елементи, що були відсутніми в публікації, відновлені, а скорочені слова наводяться повністю і спеціально не обумовлюються.

³⁰² П.Я. Армашевського було розстріляно в липні 1919 р. чекістами в Києві «у порядку червоного терору». З числа вчених були розстріляні також В.П. Науменко та Т.Д. Флоринський.

³⁰³ Петро Якович Армашевський (1851–1919) після закінчення чернігівської гімназії навчався в Університеті св. Володимира, який і закінчив у 1872 р. В 1873 р. — хранитель Мінералогічного кабінету, а від 1873 р., після захисту дисертації («Геологический очерк Черниговской губернии»), — доцент університету. З 1874 р. П.Я. Армашевський майже щорічно здійснював, за дорученням Київського товариства дослідників природи, геологічні дослідження в різних районах Київського учбового округу. Так, наприклад, в 1874–1875 рр. він працював в Чернігівській і Полтавській губерніях, в 1879–1880 рр. — у Волинській, Херсонській та Таврійській губерніях, в 1884 р. — в Херсонській та Полтавській губерніях і т.д. П.Я. Армашевський став першим геологом Київського університету, який включився в роботу Геологічного комітету зі складання 10-верстної геологічної карти Європейської Росії. В 1882–1883 рр. він був відряджений Геологічним комітетом до Полтавської губернії для геологічної зйомки 40-го аркуша Загальної геологічної карти Росії.

³⁰⁴ Робота «Геологические исследования в области бассейнов Днепра и Дона» стала його докторською дисертацією, захищеною на фізико-математичному факультеті Московського університету в 1903 р.

³⁰⁵ П.Я. Армашевському вдалося внести істотні уточнення в класичну стратиграфічну схему палеогену, складену М.О. Соколовим. Він встановив наявність найнижчого, названого ним каневським, ярусу нижньотретинних відкладень і зробив при цьому припущення про його палеоценовий вік, а також вірно визначив, незважаючи на

заперечення М.О. Соколова та Г.Ф. Мірчинка, середньоеоценовий вік буцацьких піщаників. Ним була вперше виявлена справжня межа розвитку київського та харківського ярусів зазначених відкладень.

³⁰⁶ П.Я. Армашевський був тісно пов'язаний з практичними потребами київського міського господарства та промисловості, що швидко розвивалися на той час. Йому доводилося займатися питаннями гідрогеології, інженерної геології, обґрунтуванням буріння бурових свердловин та опрацюванням їхніх результатів, надавати численні консультації інженерам, архітекторам, промисловцям з питань пошуку та розвідки корисних копалин.

³⁰⁷ П.Я. Армашевський виховав плеяду талановитих учених: В.І. Лучицький, П.М. та В.М. Чирвинські, Л.О. Крижанівський, П.І. Грищинський, В.В. Дубянський, К.І. Тимофєєв. Ось свідчення одного з талановитих його учнів — професора Петра Миколайовича Чирвинського (1880–1955): «Армашевский умел улавливать и дифференцировать научные вкусы своих учеников и давать их устремлениям соответственный выход. Он один на всем естественном отделении вопреки всяким программам того времени, устраивал учебные геологические экскурсии даже для первокурсников, которые ничего еще не понимали ни в минералогии, ни в геологии. Лекции Армашевского сопровождалось выставкой прекрасных образцов, разбор кристаллографических моделей велся хором всего курса» (Чирвинский П.Н. Отрывки из моих воспоминаний // Очерки по истории геологических знаний. — М., 1972. — Вып. 15. — С. 18).

³⁰⁸ У 1891 р. у зв'язку з розділенням кафедр мінералогії та геології були створені два кабінети: Геологічний (професор П.М. Венюков) та Мінералогічний (професор П.Я. Армашевський). «На лекциях и практических занятиях П.Я. Армашевский широко демонстрировал большое количество образцов минералов, горных пород, кристаллографических моделей, проецировал на экран фотографии шлифов, коллекцию которых он собирал во время зарубежных поездок, и стадии роста кристаллов привлекали к систематическим занятиям минералогией и петрографией многих студентов. В минералогической лаборатории постоянно кипела исследовательская работа» (Там само. — С. 20).

³⁰⁹ Замітка була надрукована в київській газеті «Объединение» 18 (31) жовтня 1919 р. Ось що писав В.І. Вернадський: «Вчера получил известие о смерти ассистента Егорова (Иван Васильевич Сторов, химик-органик, профессор. — Укл.) — Александра Александровича Голгофского... Умер от чахотки. Это милый, талантливый человек, медленно умиравший и знавший о своем безнадежном состоянии. Он все-таки пытался работать и при этих условиях» (запис від 15 (28) жовтня). «<...>. Написал заметку об А.А. Голгофском. Сделано в работе мало — а уже все некрологи. Раньше Наумович» (Володимир Миколайович Наумович, хімік. — Укл.). (В.И. Вернадский. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 174–175).

³¹⁰ Голгофський Олександр Олександрович (1876–1919). Закінчив Московський університет. У Київському університеті з 20 березня 1908 р. Розпочав творчий та науковий шлях позаштатним лаборантом кафедри технічної хімії, згодом став викладати.

³¹¹ Стаття В.І. Вернадського «Памяти профессора Г.Ф. Морозова» була надрукована в сімферопольській газеті «Таврический голос» (29 квітня (12 травня), 1920, № 214 (364). Ось як відреагував на появу цієї статті Володимир Іванович: «Сегодня появилась в «Таврическом голосе» моя статья о Морозове, искажена редакцией» (В.И. Вернадский. Дневники 1917–1921. Январь 1920 — март 1921. К., 1997. С. 77). Смерть Г.Ф. Морозова В.І. Вернадський сприйняв дуже тяжко: «После обеда с Георгием и Ниночкой пошли гулять, сделали верст 15 — ходили на холмы верстах в 6–7 от Симферополя по Феодосийскому шоссе: чудный день, красивый вид на Чатырдаг, масса цветов и много

для меня новых. Оттуда на панихиду по Г.Ф. Морозову. Ужасно его жаль. Дня три назад был у него с сыном: он горячо и нежно выражал к нам свои чувства. Но я почувствовал то, что чувствовал в последний разговор с М.М. Ковалевским. Почувствовал стоящую с ним смерть. (Максим Максимович Ковалевский (1851–1916) — историк, юрист, профессор Московского, а згодом Санкт-Петербургського університетів. У 1907 р., як і В.І. Вернадський, обраний членом Державної Ради від Академії наук та університетів. Пам'яті М.М. Ковалевського Вернадський присвятив статтю «Ковалевский в Московском университете», опубліковану в газеті «Русские ведомости» (1916, 24 березня, № 69). — Укл.). Что это за страшное состояние? Он сильно страдал. Это крупный человек, внесший свое. Настоящий натуралист с творческим умом. Я с ним познакомился в 1915 или 1916 в связи с учетом производительных сил России. И в последнем разговоре он говорил — заплетающимся языком о своих планах, о неоконченной, но напечатанной работе — лекциях лесоводства, о делах факультета, находящегося в расстройстве — нет у водителей царя в голове. Умер тихо. На панихиду не остался...» (Там же. — С. 75).

Стаття публікується за вказаним джерелом, що зберігається в Державному архіві Російської Федерації. Раніше стаття публікувалася: В.І. Вернадский и Крым: люди, места, события... (К., 2004. — С. 259–261), а також в працях професора С.Б. Філімонова, виданих в Сімферополі. Скорочені слова наведені в тексті повністю, що спеціально не обумовлюється.

³¹² Не точно. 7 січня 1920 р. Г.Ф. Морозову вже виповнилося 53 роки.

³¹³ У 1884 р. закінчив Третій Олександрівський корпус; в 1886 р. був випущений офіцером після закінчення Першого Павловського училища. Прослужив в армії три роки.

³¹⁴ Вступив до Лісового інституту в 1889 р.

³¹⁵ В.І. Вернадський постійно стежив за науковою творчістю Г.Ф. Морозова і вважав його справжнім ученим європейського рівня. У лютому 1918 р., перебуваючи в Полтаві, В.І. Вернадський знайомиться з черговою працею вченого: «Кончил вчера и сегодня Костычева о зарождении жизни на земле, Морозова — биологию лесных паразитов» (В.І. Вернадский. Дневник 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 55).

³¹⁶ Г.Ф. Морозов приступив до виконання професорських обов'язків 11 грудня 1901 р.

³¹⁷ У відповідності до рішення Ради від 13 січня 1919 р. Г.Ф. Морозов обраний ординарним професором по кафедрі лісівництва та лісознавства агрономічного факультету Таврійського університету.

³¹⁸ В.І. Вернадський був знайомий з Г.Ф. Морозовим через спільну роботу в КЕПС з 1916 р. Пізніше Г.Ф. Морозов активно співробітничав в комісіях, які очолював В.І. Вернадський, будучи товаришем міністра народної освіти. Про це свідчать записи самого Володимира Івановича: «Получил трогательное письмо Г.Ф. Морозова — с ним удар (апоплексичный, на початку жовтня 1917 р. — Укл.), он не мог быть на заседании — мысль его здесь. Memento mori. И в то же время до конца на посту за идею» (В.І. Вернадский. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 20).

³¹⁹ Г.Ф. Морозов виїхав до Ялти на початку грудня 1917 р. Купив дачу в Батілімані, неподалік від дачі В.І. Вернадського.

³²⁰ Г.Ф. Морозов відвідував Київ двічі. Перший раз влітку 1918 р., коли в Києві проходив з'їзд українських лісівників. Другий раз влітку 1919 р. Там вийшла його праця «О лесном образовании» (Известия Лесного отдела Киевского общества сельского хозяйства. — К., 1919. — Вып. 2).

³²¹ Йдеться про фундаментальну роботу Морозова «Основания учения о лесе: Лекции, читанные в Таврическом университете». — Симферополь, 1920.

³²² На пропозицію В.І. Вернадського в Таврійському університеті було створено комісію стосовно стану вищої школи та вчених сил Росії, куди повинні були надходити відомості про «случаи естественной смерти, гибели или особых лишений, постигшие русских ученых с осени 1917 г.» (Таврический голос. — 1920. 27 октября (9 ноября). — С. 2).

³²³ Наведемо нотатку про Г.Ф. Морозова його учня по Лісовому інституту К. Белопухова, який багато чого зробив після смерті свого вчителя для збереження та примноження лісового багатства Криму. Стаття була надрукована в ялтинській газеті «Наш путь» (1920, № 61, 2(14) мая): «26 апреля (9 мая) умер от удара Георгий Федорович Морозов, профессор кафедры лесоводства Петроградского Лесного института.

Смерть эта не была неожиданной для всех, видевших в последнее время Георгия Федоровича, но она тяжелой скорбью наполнит сердца всех знавших его не только как лесоведа и ученого, но и как редкого по своей отзывчивости человека.

Великий лесовод, основатель изучения лесов в их естественноисторическом развитии (так называемое типологическое изучение лесов), Георгий Федорович первый в России отличил лесоводство, как искусство, от лесоведения, как науки. До него изучение леса было прикладной наукой к ботанике и растениеводству, ныне — это особая научная дисциплина, основанная на глубоком изучении леса, как целого организма, живущего своей особой биосоциальной жизнью.

Но Георгий Федорович не замыкался тесно в своей области знания: он был глубоким философом — мыслителем и всесторонне образованным человеком. Его лекции и научные труды наполнены примерами и сравнениями, показывающими огромную эрудицию его во многих областях знаний, не говоря уже о таких близких к лесу дисциплинах, как ботанико-география, зоология и пр., но и таких, казалось бы отделенных науках, как медицина, гуманитарные науки и пр.

Научные труды Георгия Федоровича разбросаны почти по всем русским и многим заграничным специальным изданиям. В последние годы жизни Георгий Федорович начал систематизировать все им сделанное в широко задуманном им труде «Учение о лесе», но смерть не дала ему довести начатое даже и до половины. Огромнейший и бесценный вклад в науку сделал Георгий Федорович созданием в Петроградском Лесном институте Лесного музея и специальной лесоводственной библиотеки.

Редкой души и отзывчивости был покойный и в общественной отношении. Для студентов он был их учителем, товарищем и другом, широко приходя на помощь всем нуждающимся не только в научной помощи, житейских советах, но и в «презренном» металле.

В конце 1917 года, вследствие обострившейся болезни, Георгий Федорович был вынужден оставить Петроград и приехать в Ялту в двухмесячный отпуск, который волею судеб затянулся до преждевременной смерти профессора. А смерть эта была преждевременной, потому что Георгий Федорович не только годами, но и сердцем и душой молод. Не малая доля вины в преждевременной смерти лежит и на нем самом. Несмотря на болезнь, Георгий Федорович не долго оставался в Ялте бездейственным. Помимо того, что это все время он не оставлял своего труда «Учение о лесе», продолжал его даже в тяжелые периоды болезни, он принимал деятельное участие в Украинской и Крымской лесной комиссии, делая ряд докладов и сообщений, а некоторое время (лето 1918 года) стоял даже во главе лесокультурного дела и в начавшей было возрождаться Украине. И, наконец, в 1919 году весной он занял кафедру лесоводства в

Таврическом университете, где с присущей ему энергией прежде всего принялся за устройство лесного музея. Беспощадная смерть прервала его работу в самом начале, лишив университет талантливого лектора и большого ученого.

Мир праху твоему дорогой учитель, товарищ и друг!»

³²⁴ В.І. Вернадський виступив зі словом пам'яті В.М. Наумовича 23 грудня 1918 р. під час засідання Фізично-математичного відділу Української академії наук. Присутні вшанували пам'ять В.М. Наумовича вставанням. Промова В.І. Вернадського була надрукована в «Протоколах засідань фізично-математичного відділу Української Академії наук у Києві». — К., 1919. — С. 69.

³²⁵ В.І. Вернадський згадував: «Молодой химик В.Н. Наумович под моим руководством поставил эти опыты (разложение каолина. — *Ред.*) в лаборатории сахарозаводчиков. Он был офицером и во время одной из тревог погиб». (В.И. Вернадский. Из воспоминаний // Труды по истории науки. — М.: Наука, 2002. — С. 367).

³²⁶ Стаття була опублікована в сімферопольській газеті «Южные ведомости» (22 квітня (5 травня) 1920, № 24). Ось як описує її появу сам В.І. Вернадський: «<...>. Заходил редактор “Южных ведомостей” — сообщил о смерти Тимирязева. Просил статью. Может быть, дам — обещал ответ завтра. Я думаю, что при всем моем критическом отношении к общественной деятельности Тимирязева я все-таки чувствую в нем большую силу самостоятельной мысли. Так или иначе, это один из творцов русской культуры. Сейчас надо искать примирения, а не раздора. Он говорил и о том, что я могу пользоваться “Южными ведомостями” и для оповещения о моих научных работах, о которых он слышал, что я чего-то достигаю или что-то в этом роде». (В.И. Вернадский. Дневники 1917–1921. Январь 1920 — март 1921. — К., 1997. — С. 79).

³²⁷ Тимірязев Климент Аркадійович (1843–1920) — доктор ботаніки (1875), чл.-кореспондент Петербурзької академії наук (1890); чл.-кореспондент РАН (1917). Навчався спочатку на камеральному, згодом на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету (1861–1866). Стажувався за кордоном для підготовки професорського звання (1868). Захистивши магістерську дисертацію, викладав у Петровській сільськогосподарській академії (1870–1892), у Московському університеті (1877). Був членом багатьох іноземних та вітчизняних наукових товариств та університетів. Природознавець, один з перших пропагандистів дарвінізму в Росії, основоположник російської школи фізіології рослин, популяризатор та історик науки. Брав участь у роботі Наркомпросу і Соціальної академії суспільних наук; депутат Мосради (1920).

Літ.: Тимірязев Климент Аркадьевич // Большая советская энциклопедия. — Т. 42. Татары-Топрик. — М.: «Большая советская энциклопедия». 1956. — С. 430–434.

³²⁸ В архіві вченого зберігся щоденниковий запис В.І.Вернадського про Тимірязева, зроблений у Києві в 1928 р.: «<...>. Интересный разговор с Вотчалом (Вотчал Євгеній Пилипович, біолог, академік. — *Укл.*) о К.А. Тимирязеве. Он — ученик и близкий в семье Тимирязевых. Тимирязев жил очень скромно, и чрезвычайно мало лиц у них бывало. Он считает, что Тимирязев совсем не был специалистом. Добрый человек — но “кривляка”. Вотчал считает, что он переживал большую трагедию научную. Давно уже перестал научно работать. Его захватила “публицистика”. “Жизнь растений” имеет историческое значение. Явился новатором — его идея, что физико-химические явления дают *полное* объяснение жизни. Новаторство — введение тонких физических методов в физиологию растений. То, что Людвиг (Людвиг Карл, німецький природознавець. — *Укл.*) и Гельмгольц (Гельмгольц Герман, німецький природознавець. — *Укл.*) давали для физиологии животных. Тимирязев был в этом отношении первый: Закс (Закс Юліус, німецький ботанік. — *Укл.*), англичане, французы в это время не шли по этому пути. Но эти точные методы не давали результатов. И когда оказывался другой ответ, чем ожидал

Тимирязев — он бросал работу — так он был убежден в правильности исходной точки зрения. Постепенно эти попытки ослабевали.

Меня интересовал Тимирязев с точки зрения принижения его славы с ходом времени. Я помню его пренебрежительные отзывы о Докучаеве. Время идет, и фигура крупнейшего натуралиста В.В. Докучаева растет на наших глазах. Мне представлялось и правильно Вотчал своей речи о Тимирязеве в Академии наук не напечатал — политика? С.Ф. Ольденбург — большой дипломат, что фигура и значение Климента Аркадьевича меркнет. Я считал его за анархиста-позитивиста (Танеев, Лучинин). Помню и разговоры (благодаря Лучинину) со мной. Этим я объяснял и политику К.А. Тимирязева в университетских делах; максималист: надо это и это. Если это невозможно: Тимирязев умывает руки и отходит в опасные и ответственные моменты. Но пользуется тем, что добыто компромиссами. Чрезвычайно был тщеславен, мелочен и очень резок в отзывах о других. Но это был один из московских профессоров, наиболее образованный, широко знающий западноевропейскую жизнь. Старавшийся сблизиться и делавший свою близость известной широкому кругу общества — с знаменитыми учеными. Эта связь — личная и научное уважение, каким он пользовался в западноевропейских кругах, имела большое значение в московской жизни и Московском университете. Мне кажется, он старательно эти связи охранял и их дальновидно добывал. Они не шли к нему сами, он их всячески искал. В факультете, благодаря широкому образованию, темпераменту и этой связи личной с мировой научной средой, он играл большую роль, и часто его мнения имели большое значение. Неприятно поражали личные отношения, так, например, он всячески преследовал Сабинина (Сабінін Дмитро Анатолійович, ботанік. — Укл.), которого считал ограниченным. И сейчас ясно, что это было несправедливо и не по существу. Может быть, Сабинин оставил равный с ним след в науке (Див.: *Сабинин Д.А. Физиология растений.* — М., 1962. — Укл.).

Я никогда вследствие этих качеств не мог с ним сойтись. И мне мешало еще то, что я заранее мог ясно предвидеть его суждения. Мысль его сама по себе меня не захватывала оригинальностью и неожиданностью.

Все эти черты ярко сказываются в его научных и научно-популярных работах по истории знаний. Иногда они — кривое зеркало. Страшное преувеличение значения своих работ, замалчивание, *сознательное*, целых течений. Правда, наряду с этим выдвигание не понятых — Гофмейстер.

Но все же в конце-концов остается блестящая фигура ученого *своего времени*, вносившего много в культуру своей страны, высоко ставившего науку как основу жизни. Но его собственные достижения в научной мысли далеко не отвечали его известности среди современников. Я думаю, что он мог дать больше, чем дал — и это он сознавал — но осуществить не сумел. Его ученик Палладин (Володимир Іванович, біохімік, академік. — Укл.) — крупнее» (АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 14, арк. 36).

³²⁹ Гофмейстер Вільгельм (1824–1877) — німецький ботанік, один із засновників ембріології рослин. Здобув освіту в університетах Лепціга і Гамбурга. Ботаніку вивчав самостійно. Завідуючий кафедрою ботаніки Тюбінгенського університету (1872–1878). Одна з головних його робіт «Порівняльні дослідження росту, розвитку і плодоношення у вищих тайнобрачних рослин і утворення у хвойних дерев» (1851).

³³⁰ Бернар Клод (1813–1878) — французький медик, фізіолог, дослідник процесів внутрішньої секреції, основоположник ендокринології. Доктор медицини (1843). Член-кореспондент Санк-Петербургської академії наук (2.12.1860). Навчався у Паризькому університеті (1834–1836). Автор багатьох фундаментальних праць в галузі фізіології. Одна з головних — «Введення у вивчення експериментальної медицини» (1865, російський переклад 1866).

³³¹ Доповідь О.І. Спасокукоцького, присвячену пам'яті В.І. Вернадського, було виголошено на спеціальному засіданні Вченої ради Інституту геологічних наук Академії наук України в 1945 р. Доповідь показує тим, що вже відразу після кончини В.І. Вернадського в січні 1945 р. було знову публічно сказано про його ідеї в галузі філософії природознавства. Як відомо, на початку 1930-х років публікувалася полеміка В.І. Вернадського з академіком О.М. Деборіним, після чого філософські погляди першого офіційно вважалися буржуазно-ідеалістичними, а його головна праця в цій галузі «Научная мысль как планетное явление» залишалася в рукописі аж до 1977 р.

³³² Опубліковано в «Известиях» АН СРСР, серія географія і геофізика (1942, № 6, арк. 251–262) під назвою «О геологических оболочках Земли как планеты».

³³³ Фрагменти з статті В.І. Вернадського «Изучение явлений жизни и новая физика», опублікованої в 1931 р. (Известия АН СССР, 7 серия, ОМЕН. № 3. С. 403–437). Остання з трьох цитат подана в скороченні, наводимо її повністю: «Исходя только из анализа основного содержания науки — научных фактов и на них построенных эмпирических обобщений, опираясь только на них, ученый должен был признать, что нет реальных оснований для веры в то, что физико-химические явления ньютоновской картины мироздания достаточно глубоки и широки, чтобы охватить явления жизни, и в то же время, что из этих явлений жизни нельзя из эмпирического материала вывести виталистические представления, которые дополнили бы картину мира». Див.: *Вернадский В.И.* Труды по философии естествознания. — М.: Наука, 2000. — С. 91 (републікація видання 1931 р.).

³³⁴ Бруно Джордано (1548–1600) — італійський філософ, поет, розвивав геліоцентричну космологію, пантеїзм. Жертва інквізиції.

³³⁵ Галілео Галілей (1564–1642) — італійський вчений, один із засновників точного природознавства, вважав за основу пізнання досвід, розвивав геліоцентричну космологію, автор багатьох астрономічних відкриттів.

³³⁶ Лобачевський Микола Іванович (1792–1856) — російський математик, основоположник неевклідової геометрії.

³³⁷ Ньютон Ісаак (1643–1727) — англійський фізик, математик, основоположник класичної механіки, диференціального та інтегрального обчислення.

³³⁸ Лаплас П'єр (1749–1827) — французький фізик, астроном, один з основоположників небесної механіки.

³³⁹ Паладь Мельхіор (1859–1924) — угорський фізик, філософ.

³⁴⁰ Мінковський Герман (1864–1969) — німецький фізик, математик, розробив геометричну інтерпретацію положень спеціальної теорії відносності.

³⁴¹ Оствальд Вільгельм (1853–1932) — німецький фізико-хімік, філософ. Заперечував атомістичну теорію, однак згодом під впливом експериментальних відкриттів фізиків на початку XX ст. визнав свої помилки.

³⁴² Бор Нільс (1885–1962) — датський фізик, один з основоположників атомної фізики, філософ.

³⁴³ Рутерфорд (сучас. транскр. Резерфорд) Ернест (1871–1937) — англійський фізик, основоположник вчення про радіоактивність, один з основоположників атомної фізики.

³⁴⁴ Декарт Рене (1596–1650) — французький математик, філософ, основоположник течії раціоналізму, прибічник дуалізму.

³⁴⁵ Див.: Страницы автобиографии. — М., 1981.

³⁴⁶ Шенбейн Христиан Фрідріх (1799–1868) — німецький хімік

³⁴⁷ Кларк Франк Уїлсуорт (1847–1931) — американський геохімік.

³⁴⁸ Колуврат-Червінський Л.С. (1884–1921) — фізик, один з перших дослідників радіоактивності.

³⁴⁹ Правильно: Нініджер Харві Херлоу (1887–1987) — американський дослідник метеоритів, основоположник музею метеоритів в Аризоні (м. Седона, США).

³⁵⁰ Попов Сергій Платонович (1872–1964) — мінералог, один із найближчих учнів В.І. Вернадського.

³⁵¹ Мається на увазі поїздка В.І. Вернадського до Катеринославської (1884) та Полтавської (1890–1892 рр.) областей у складі докучаєвських експедицій.

³⁵² Виїхав до Німеччини в 1888 р., де у професора Пауля Грота (1843–1927) удосконалювався в знаннях кристалографії та мінералогії.

³⁵³ Однокурсник та друг Вернадського, відомий вчений-грунтознавець Валеріан Костянтинович Агафонов (1863–1955) згадував: «Работать над своей диссертацией он поехал в Париж, так как намеченная им тема требовала углубления в области химии силикатов: только в Париже мог он найти в то время таких специалистов по интересовавшим его вопросам, как Фердинанд Андре Фуке (1828–1904) и Ле Шателье Анри Луи (1850–1936)». (В.К. Агафонов. Личные впечатления и воспоминания о В.И. Вернадском // Воспоминания о В.И. Вернадском. К 100-летию со дня рождения. — М., 1963. — С. 108).

³⁵⁴ В.І. Вернадський в 1891 р. захистив магістерську дисертацію «О группе силлиманитов и роли глинозема в силикатах», а в 1897 р. докторську дисертацію «Явления скопления кристаллического вещества».

³⁵⁵ Роме-де-Ліль Жан-Батіст (1736–1790) — французький кристалограф, мінералог, відкрив один з основних законів геометричної кристалографії; Гаюї Рене (1743–1822) — французький мінералог, іноземний почесний член Санкт-Петербурзької академії наук (1806), відкрив один з основних законів геометричної кристалографії.

³⁵⁶ Мітчерліх Ейльхард (1794–1863) — німецький хімік, іноземний член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук (1829), відкрив явище ізоморфізму та диморфізму.

³⁵⁷ Кокшаров Микола Іванович (1818–1892) — мінералог, кристалограф, академік РАН (1866). В.І. Вернадський присвятив його пам'яті статті: Памяти Н.И. Кокшарова и А.В. Гадолина // Bulletin de la Societe imperiale des naturalists de Moscou. — 1892. — Т. 6, № 4. — Р. 506–510; Кокшаров Николай Иванович // Материалы для биографического словаря действительных членов Академии наук. — Пг., 1915. — 4.1. — С. 329–338.

³⁵⁸ С.П. Попов у короткій біографії, що зберігається в особових фондах В.І. Вернадського, писав: «Феодосийскую гимназию я окончил в 1891 году с золотой медалью. Вследствие плохого состояния здоровья я только через год смог поступить в Киевский университет на естественное отделение физико-математического факультета. Оттуда через год я перешел в Московский университет». (АРАН, ф. 518, оп. 5, спр. 112, арк. 1).

³⁵⁹ В.К. Агафонов відзначав: «После защиты магистерской диссертации Вернадский был назначен доцентом минералогии при Московском университете и вскоре получил профессорскую кафедру. Здесь он развил необычайно плодотворную деятельность. Прежде всего он совершенно реорганизовал учебную и исследовательскую лабораторию Минералогического кабинета Московского университета и поднял ее до уровня лучших лабораторий Западной Европы. Кроме того, необходимо было улучшить преподавание кристаллографии и минералогии в наших университетах: в большинстве случаев оно было допотопным и шаблонным. Хороших печатных «курсов» кристаллографии и минералогии не существовало. В.И. Вернадский читал и кристаллографию и минералогии и

его лекции по глубине и новизне содержания могли соперничать с любым курсом европейских профессоров». (В.К. Агафонов. — Указ. соч. — С. 109).

³⁶⁰ В.К. Агафонов, говорячи про перші наукові праці Вернадського, справедливо відзначав: «Но даже в начале самостоятельной научной деятельности В.И. Вернадский пользовался лишь методами своих учителей, их опытом; основные же идеи его работ всегда были новы и оригинальны. Его магистерская диссертация «О группе силлиманите и роли глинозема в силикатах» (1891), блестяще им защищенная, является типичной для всех его работ: совершенно новое предположение (роль глинозема объясняется тем, что это кислотный ангидрид) великолепно обосновано, равно как и важны выводы, из него вытекающие. Все другие его работы носят такой же характер. Я объясняю это тем, что Вернадский работал всегда не над одним неизученным вопросом, а над целой областью таких вопросов, ему приходилось защищать многочисленные пункты и утверждения, поэтому был неизбежен многосторонний и чисто исторический подход к их разрешению». В.К. Агафонов. — Указ. соч. — С. 108–109).

³⁶¹ Шибольд Ернст (1894–1963) — німецький кристалограф, один з основоположників рентгено-структурного аналізу мінералів.

³⁶² Гіпотеза «каолінового ядра» Вернадського — він наприкінці 1880-х років передбачав, що в кристалічній структурі силікатів кожний атом кремнію та алюмінію має хімічний зв'язок з 4-ма атомами кисню. Через 30 років гіпотеза була підтверджена рентгено-структурним аналізом.

³⁶³ Див.: *Вернадский В.И.* Опыты описательной минералогии. Т. 1. Самородные элементы. Вып. 1. — СПб., 1908.

³⁶⁴ Див.: *Вернадский В.И.* История минералов земной коры: [в 2 т.]. Т. 2. История природных вод. 4.1, вып. 1. — Л., 1933; *Он же.* История минералов земной коры [в 2 т.]. Т. 2. История природных вод. Вып. 3. — Л., 1936.

³⁶⁵ Перший випуск вийшов у 1908 р., другий — в 1909 р., третій — в 1910 р., четвертий — в 1912 р. і останній (п'ятий) — в 1914 р.

³⁶⁶ Див. 263-й коментар до даної роботи.

³⁶⁷ Правильно: «Физико-кристаллические исследования. Явления скопления кристаллического вещества». Були надруковані в «Ученых записках Московского университета (отделение естественно-историческое). — Вып. 13. — 1893 г.

³⁶⁸ Правильно: «Основы кристаллографии (4.1). Вып. 1. Введение. Учение о симметрии. Явления, выражаемые законом многогранников». Надруковані в «Ученых записках Московского университета (отделение естественно-историческое). — Вып. 19. — 1904 г.

³⁶⁹ Див.: *Шубникова О.М.* В.И. Вернадский как минералог и его школа в Московском университете // Очерки по истории геологических знаний. — М., 1955. — Вып. 3. — С. 160–162.

³⁷⁰ Правильно: Крыжановский В.И. Академик В.И. Вернадский как организатор Минералогического музея АН СССР // Серия геология. — 1944. — № 1. — С. 31–34.

³⁷¹ *Попов С.П.* Минералогический кабинет Московского университета: (По воспоминаниям) // История геологических наук в Московском университете. — М., 1962. — С. 161–168; *Он же.* Минералогический кабинет Московского университета в период 1894–1908 гг. // Жизнь и творчество Владимира Ивановича Вернадского по воспоминаниям современников: (К 100-летию со дня рождения). — М., 1963. — С. 21–29.

³⁷² Див. більш докладно: В.И. Вернадский и Крым: люди, места, события (Багров Н.В., Ена В.Г., Лавров В.В. та ін.). — К., 2004.

³⁷³ Див.: *Ситник К.М., Шмиговська В.В.* Володимир Вернадський і Академія. — К., 2006.

³⁷⁴ У 1926 р. з ініціативи В.І. Вернадського при КЕПС було створено відділ біохімії; в 1928 р. відділ був перетворений на Біохімічну лабораторію АН; у 1943 р. Біохімічна лабораторія була перейменована на Лабораторію геохімічних проблем імені В.І. Вернадського АН, а в 1947 р. — на Інститут.

³⁷⁵ З ініціативи В.І. Вернадського 23 січня 1922 р. Державна вчена рада Наркомосу СРСР затвердила положення про Державний радієвий інститут.

³⁷⁶ 21 січня 1915 р. В.І. Вернадський оголосив на засіданні Фізико-математичного відділення Академії заяву про необхідність організації Комісії з вивчення природних виробничих сил.

³⁷⁷ У 1921 р. при Мінералогічному музеї АН з ініціативи академіка В.І. Вернадського був створений Метеоритний відділ, який вчений і очолив. У 1935 р. при АН була створена Комісія з метеоритів. У 1939 р. комісія була перетворена на Комітет з метеоритів, головою якого став академік В.І. Вернадський.

³⁷⁸ Див. більш докладно: *Шубникова О.М.* Воспоминания о Вернадском как учители // Зап. Всерос. Литер. О-ва. — 1946. — Вып. 1. — С. 43–45.